

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET

Karlo Karija

**Uloga suosjećanja u prevenciji vršnjačkoga nasilja na internetu –
filozofijska analiza**

Zagreb, 2021.

Ovaj rad izrađen je na Odsjeku za filozofiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu pod vodstvom izv. prof. dr. sc. Ivane Zagorac i predan je na natječaj za dodjelu Rektorove nagrade u akademskoj godini 2020./2021.

Sadržaj:

1. Uvod	1
2. Elektroničko nasilje: Novi ili već poznati fenomen?	2
2.1. Oblici i učestalost elektroničkog nasilja	4
2.2. Čimbenici vršnjačkog nasilja na internetu	6
3. Odnos suosjećanja i elektroničkog nasilja	9
4. Suosjećanje iz filozofske perspektive	11
4.1. Aristotelovo poimanje suosjećanja	11
4.2. Suosjećanje kao temelj moralnosti	14
4.2.1. David Hume	14
4.2.2. Adam Smith	16
4.3. Suosjećanje – prirodna ljudska osobina	17
5. Uloga suosjećanja u prevenciji vršnjačkog nasilja	21
5.1. Može li se suosjećanje vježbati?	21
5.2. Preventivni programi u svijetu i Hrvatskoj	25
6. Zaključak	28
7. Zahvale	30
8. Popis literature	31
9. Sažetak	34
10. Summary	35
11. Životopis	36

1. Uvod

Smatram da će malo tko proturječiti izjavi da živimo u dobu u kojem djeca srastaju s tehnologijom. Dovoljno se osvrnuti na one najmlađe članove obitelji i promotriti njihovu svakodnevnu rutinu da bismo osvijestili kako su djeca i mladi u neprestanom doticaju s tehnologijom. Naravno, to srastanje s tehnologijom ne treba shvatiti kao nešto što nužno vodi k negativnim posljedicama za pojedince i društvo. Naime, neizbježni društveni procesi kao što su globalizacija, digitalizacija i automatizacija iziskuju od obrazovnih institucija i roditelja da djeci pruže mogućnost stjecanja kompetencija za život u digitalnom dobu. Jedna od tih kompetencija svakako je ovladavanje informacijskom-komunikacijskom tehnologijom koja djeci treba omogućiti konkurentnost na tržištu rada, ali isto tako i osobni razvoj. Primjerice finska psihologinja obrazovanja Kirsti Lonka u svojoj knjizi *Fenomenalno učenje iz Finske* navodi kako je informacijsko komunikacijska pismenost jedna od glavnih kompetencija u novom finskom kurikulumu, jer kako piše: »Ljudi koji ne posjeduju vještine služenja informacijskom i komunikacijskom tehnologijom postaju društveni izopćenici.« (Lonka, 2020: 134). Međutim, što kada djeca postaju društveni izopćenici upravo zbog tehnologije za koju su sudbonosno vezani? Što kada informacijska pismenost posluži kao sredstvo da se drugom djetetu nanese toliko emocionalne patnje da ono izvrši čin samoubojstva? Postavljanje ovakvih pitanja otvara mnoge probleme, ali u središtu ovog rada bit će problem vršnjačkog nasilja na internetu.

Vršnjačko nasilje jedan je od univerzalnih problema protiv kojeg se već dug niz godina bore nastavnici, roditelji, učenici i općenito cijeli obrazovni sustav što dovoljno svjedoči o njegovoj prisutnosti. Međutim, ubrzani razvoj informacijsko-komunikacijskih tehnologija uzrokovao je pojavu elektroničkog nasilja (eng. *cyberbullying*) koje je dodatno pridonijelo aktualizaciji i složenosti ovog problema. Elektroničko nasilje možemo definirati kao namjerno i opetovano nanošenje štete drugim osobama putem računala, mobilnih uređaja i drugih komunikacijskih tehnologija (Patchin i Hinduja, 2012). Elektroničko nasilje ili *cyberbullying* novi je oblik vršnjačkog nasilja kojeg treba razlikovati od klasičnog nasilja (eng. *bullying*). Klasično vršnjačko nasilje odvija se "licem u lice", dok se elektroničko nasilje odvija u virtualnom svijetu čime se otvara mnogo novih načina da napadač naštetiti žrtvi. Prije svega u virtualnom prostoru žrtve su u neprestanoj opasnosti da budu izložene nasilju, dok kod klasičnog vršnjačkog nasilja to nije slučaj jer se zlostavljanje najčešće odvija unutar fizički ograničenog prostora kao što je primjerice škola ili dječje igralište. Naime, sama priroda interneta je takva da briše fizičke granice prostora i vremena što znači da napadač može naštetiti

žrtvi neovisno o prostoru i vremenu u kojem se nalaze. Nadalje, sadržaj kojemu je cilj naštetiti žrtvi dugovječnog je karaktera što znači da svaka zlonamjerna objava, fotografija ili videozapis postavljen na internet postaje podložan neprestanom umnažanju i daljnjem dijeljenju čime uklanjanje takvog sadržaja postaje veliki izazov. Međutim, ono što najviše odvaja vršnjačko nasilje na internetu od klasičnog vršnjačkog nasilja jest moment anonimnosti. Danas nije potrebno mnogo informatičke pismenosti i truda da netko sakrije svoj pravi identitet na internetu. Primjerice svatko može kreirati profil na društvenim mrežama pod lažnim imenom kako bi drugima nanio bol ili štetu ne brinući se pretjerano za posljedice svog djelovanja. Anonimnost na internetu za sobom povlači mnogo problema, a neki od njih svakako su izostanak moralne odgovornosti i nedostatak suosjećanja prema žrtvi. U virtualnom svijetu žrtva za napadača više nije senzibilni subjekt (realna osoba koji osjeća patnju i bol), nego ona postaje tek puki objekt u beskonačnoj mreži internetskih korisnika. Zato je namjera ovog rada problematizirati o vršnjačkom nasilju na internetu iz filozofske perspektive kako bismo bolje razumjeli ovaj složeni fenomen, ali isto tako kako bi pružili smjernice u prevenciji elektroničkog nasilja koje postaje sastavni dio dječjeg svijeta.

2. Elektroničko nasilje: Novi ili već poznati fenomen?

Još uvijek se unutar akademske zajednice vode rasprave o tome kako treba operacionalizirati elektroničko nasilje i treba li ga proučavati kao zaseban fenomen ili kao jedan od modaliteta vršnjačkog nasilja (Vejmelka et al., 2017). Primjerice, u radu *Elektroničko nasilje među djecom i njegova usporedba s klasičnim oblicima vršnjačkog nasilja* autorice naglašavaju kako treba razlikovati nasilje među djecom (eng. *peer violence*) od vršnjačkog zlostavljanja (eng. *bullying*). Nasilje među djecom uzima se kao nadređeni pojam vršnjačkom zlostavljanju, a njime se označavaju različiti oblici nasilnog ponašanja među djecom i mladima (Strabić i Tokić Milaković, 2016). Autorice Ana Milašin, Tjaša Vranić i Vesna Buljubašić Kuzmanović u radu *Ispitivanje učestalosti verbalne agresije kod djece i mladeži* nasilje objašnjavaju kao široko rasprostranjenu društvenu pojavu koja se neprestano mijenja i manifestira u različitim oblicima kao što je fizičko, verbalno, seksualno, kulturalno i ekonomsko nasilje. Ono što je zajedničko svim različitim oblicima nasilja je agresivnost kojoj je cilj nanošenje štete drugoj osobi (Buljubašić Kuzmanović et al., 2009). S druge strane, vršnjačko zlostavljanje užu je pojam kojeg karakteriziraju četiri elementa: 1) namjerno negativno postupanje, 2) nanošenje štete drugom djetetu, 3) ponavljanje nasilnog ponašanja, 4) neravnoteža moći između napadača i žrtve (Strabić i Tokić Milaković, 2016). Dakle, da bi se neki čin okarakterizirao kao zlostavljanje on prema navedenim autorima mora poprimiti spomenuta četiri obilježja. Međutim, u akademskoj

zajednici nije postignut konsenzus oko pitanja da li elektroničko nasilje treba tretirati kao zlostavljanje, a razlog je taj što nasilje na internetu ponekad ne poprima sva obilježja zlostavljanja. Marija Milić u radu *Percepcija nasilja preko interneta iz perspektive učenika i nastavnika* tvrdi da nije primjereno nasilno ponašanje na internetu okarakterizirati kao zlostavljanje zato što svaki agresivni čin na internetu ne poprima obilježja zlostavljanja, stoga kao primjereniji izraz autorica predlaže elektroničko nasilje ili nasilje na internetu (Milić, 2019). Robert Slonje napominje kako je u ovoj raspravi teško zauzeti konačnu poziciju jer elementi zlostavljanja (prije svega namjera počinitelja, ponavljanja nasilja i neravnoteža moći) kod elektroničkog nasilja nisu toliko izraženi kao kod klasičnog vršnjačkog nasilja koje se odvija "licem u lice". Slonje navodi primjer kako jedan elektronički napad može potpuno izmaknuti kontroli napadača i prouzročiti veliku štetu žrtvi iako to nije bila istinska namjera. Primjerice, napadač iz šale postavlja na društvenu mrežu sliku koja šteti ugledu neke osobe, slika se zatim počinje intenzivno širiti i dijeliti između drugih korisnika društvenih mreža čime je čin prerastao iz šale u opetovano nasilje. Iako je u ovom primjeru napadač inicijator nasilja ipak njegova istinska namjera nije bila opetovano zlostavljati žrtvu i zato njegov postupak autor ne karakterizira kao zlostavljanje (Slonje et al., 2013). Međutim, nepobitna je činjenica kako sa svakim daljnjim dijeljenjem slike žrtva opetovano trpi nasilje i proživljava emocionalni stres od kojeg ne može pobjeći, tako da ovaj čin u konačnici možemo okarakterizirati kao zlostavljanje. Još jedan razlog zašto neki autori (npr. Olweus 2017; Slonje, Smith i Frisen, 2012) smatraju da nasilje na internetu ne treba smjestiti u kategoriju zlostavljanja jer neravnoteža snaga kod elektroničkog nasilja nije toliko očigledna kao kod klasičnog nasilja. Naime, kod klasičnog nasilja napadač može ostvariti nadmoć nad žrtvom na fizičkoj, psihološkoj i socijalnoj razini (Strabić i Milaković, 2016). Primjerice neravnoteža snaga jasno je vidljiva u slučaju kada fizički snažnije dijete zlostavlja slabije dijete ili kada grupa vršnjaka ciljano isključuje iz društva dijete slabijeg socio-ekonomskog statusa. S druge strane, kod nasilja na internetu neravnoteža snaga možda nije toliko očita kao u prethodnom primjeru, ali ona itekako postoji. Prije svega neravnoteža snaga ostvaruje se kroz anonimnost, informatičku pismenost napadača i posjedovanje sadržaja koji mogu naštetiti žrtvi (Strabić i Tokić Milaković, 2016). Uzmimo kao primjer slučaj u kojem napadač zahvaljujući svojoj informatičkoj pismenosti "provaljuje" u tuđi profil na društvenoj mreži s ciljem prikupljanja povjerljivih informacija o žrtvi koje zatim objavljuje na svima vidljivo mjesto. Ovaj primjer ilustrira kako napadač kombinacijom anonimnosti, informatičke pismenosti i posjedovanjem povjerljivih sadržaja može ostvariti nadmoć nad žrtvom koja u ovoj situaciji postaje potpuno bespomoćna jer nije upoznata s identitetom napadača. Svi ovi primjeri svjedoče kako elektroničko nasilje itekako

posjeduje elemente zlostavljanja, dapače ti su elementi mnogo složenije naravi od klasičnog vršnjačkog zlostavljanja zbog same prirode interneta koji briše granice prostora i vremena, te mijenja tradicionalne odnose moći i moralnosti.

U konačnici, za elektroničko nasilje možemo reći da je specifičan fenomen koji zahtijeva jedan interdisciplinarni pristup. Taj interdisciplinarni pristup treba početi od pretpostavke kako je elektroničko nasilje složeni društveni fenomen koji u svojoj prevenciji zahtijeva suradnju ne samo obrazovnih institucija, nastavnika, roditelja i djece, nego i suradnju društvenih i humanističkih znanosti. Prije svega radi se o suradnji pedagogije, psihologije, sociologije i filozofije koje zajedničkim snagama moraju doprinijeti boljem razumijevanju elektroničkog nasilja među djecom i mladima. Dakle, u prevenciji ovog problema nije dovoljno pouzdati se samo u psihološke i pedagoške analize vršnjačkog nasilja, nego je također potrebno uzeti u obzir filozofske rasprave o suosjećanju kao temelju moralnosti.

2.1. Oblici i učestalost elektroničkog nasilja

Zanimljive podatke o aktivnosti mladih na internetu i učestalosti elektroničkog nasilja u Hrvatskoj možemo pronaći u istraživanju Poliklinike za zaštitu djece i mladih Grada Zagreba i Hrabrog telefona (2013). Naime, prema istraživanju čak 93 % djece u dobi između 11 i 18 godina posjeduje otvoren *Facebook* profil, a 18 % njih posjeduje više različitih *Facebook* profila. Ovdje u obzir moramo uzeti i rastući broj novih društvenih mreža kao što u *Twitter*, *Instagram*, *Snapchat* itd. koji postaju vrlo popularni kod mlađe populacije, tako da je postotak djece koja posjeduju profil na društvenim mrežama vjerojatno veći. Međutim, podatak koji zabrinjava jest da u 78 % obitelji ne postoje pravila i ograničenja korištenja Facebooka, dok samo 17 % djece tvrdi da postoje pravila kojih se pridržavaju. Istraživanje također otkriva kako su djeca u dobi između 15 i 16 godina najugroženija skupina kako za činjenje tako i za doživljavanje vršnjačkog nasilja, a razlog je taj što roditelji postavljaju sve manje ograničenja s porastom dobi djeteta. Konkretni podatci o učestalosti elektroničkog nasilja među vršnjacima otkrivaju kako na uzorku od 1489 djece njih 12,1 % je doživjelo nasilje na Facebooku, a 9,6 % njih je činilo nasilje (Poliklinika za zaštitu djece Grada Zagreba i Hrabri telefon, 2013). Istraživanje *Online aktivnosti i rizična ponašanja adolescenata u virtualnom okruženju* otkriva kako na uzorku od 352 učenika srednjih škola njih 11,7 % (N = 41) doživljava elektroničko nasilje, dok 11,5 % (N = 40) učenika provodi nasilje na internetu. Osim toga utvrđeno je kako 27,5 % (N = 96) adolescenata istovremeno doživljava i čini nasilje na internetu, dok 49,3 % (N = 172) njih ne sudjeluje u elektroničkom nasilju (Vejmeka et al., 2017). Nadalje, u istraživanju *Odnos elektroničkog nasilja, samopoštovanja i roditeljskih čimbenika kod adolescenata*

ustanovljeno je kako na uzorku od 208 učenika dviju zagrebačkih gimnazija njih 55,3 % je doživjelo neki oblik nasilja na internetu, a 30,3 % je počinilo jedan od oblika elektroničkog nasilja (Buljana Flander et al., 2015).

Kada govorimo o oblicima elektroničkog nasilja trebamo imati na umu kako se ono manifestira na različite načine. Primjerice autorice Nives Strabić i Ana Tokić Milaković razlikuju osam oblika *cyberbullyinga*. Na prvom mjestu navode uznemiravanje (eng. *harassment*) kojeg opisuju kao opetovano slanje uvredljivih i uznemirujućih poruka ili pak njihovo objavljivanje na javno vidljivom mjestu. Na drugom mjestu navode prijetnje na internetu (eng. *cyberthreats*). Sljedeći oblik nasilja odnosi se na blaćenje (eng. *denigration*) što podrazumijeva širenje lažnih i zlonamjernih informacija o osobi ili mijenjanje nečijih fotografija s ciljem narušavanja ugleda neke osobe. Grubo *online* sukobljavanje (eng. *flaming*) četvrti je oblik kojeg karakterizira slanje vulgarnih i prijetećih poruka. Na petom mjestu navodi se pretvaranje (eng. *impersonation*) koje uključuje korištenje tuđih profila u svrhu slanja i objavljivanja privatnih i povjerljivih sadržaja. Sljedeći oblik sličan je prethodnom a podrazumijeva iznuđivanje i širenje (eng. *outing and trickery*) povjerljivih informacija s ciljem sramoćenja osobe. Na sedmom mjestu autorice navode isključivanje na internetu (eng. *exclusion*) kojeg karakterizira zabrana pristupa osobi ili skupini određenim *web* stranicama ili grupama na društvenim mrežama. Na osmom i posljednjem mjestu navodi se uhođenje na internetu (eng. *cyberstalking*) koje se očituje neprestanim uznemiravanje osobe putem poruka (Strabić i Milaković, 2017).

Iz prethodno spomenutih istraživanja kao najučestaliji oblici elektroničkog nasilja izdvajaju se uznemiravanje i blaćenje. Primjerice prema (Buljana Flander et al., 2015) najviše sudionika (40 %) izjavljuje da je primilo uvredljive poruke i komentare, dok 21,6 % sudionika priznaje kako su drugima slali uvredljive poruke i komentare. Također, 8,7 % sudionika izjavilo je da su objavljivali sadržaj o drugim vršnjacima s ciljem ismijavanja, a 11,1 % tvrdi kako su doživjeli ovaj oblik e-nasilja. Slične rezultate nalazimo i u ranije spomenutom istraživanju Poliklinike za zaštitu djece i mladih Grada Zagreba i Hrabrog telefona gdje se iznose sljedeći zaključci:

»Svako peto dijete izjavljuje da je nekoliko puta ili često primalo uvredljive poruke ili komentare putem Facebooka, svako drugo dijete je to doživjelo barem jedan put, a 9% djece priznaje da je to više puta činilo. O svakom četvrtom djetetu su putem Facebooka širili laži, a sedam posto djece priznaje da je to i samo činilo.« (Poliklinika za zaštitu djece Grada Zagreba i Hrabri telefon, 2013:

3)

Osim, uznemiravanja i blaćenja, kod mladih u Hrvatskoj su prisutni i drugi oblici nasilja na internetu kao što su pretvaranje, prijetnje i isključivanje na društvenim mrežama. Primjerice svako šesto dijete izjavljuje kako je netko "provalio" u njihov Facebook profil kako bi u njihovo ime objavljivao povjerljive i osobne informacije, a takav oblik nasilnog ponašanja priznaje 8 % ispitanika. Namjerno isključivanje drugih vršnjaka na internetu priznaje 13 % djece, a njih 3 % otvorilo je grupu na Facebooku kako bi vrijeđali i ismijavali druge vršnjake. Također, prijetnje putem Facebooka pretrpjelo je čak 15 % djece, a njih 7 % priznaje da su putem interneta prijetili drugoj djeci (Poliklinika za zaštitu djece Grada Zagreba i Hrabri telefon, 2013).

Nešto aktualnije podatke o elektroničkom nasilju nalazimo i u nacionalnom istraživanju o navikama i sigurnosti djece na internetu pod nazivom *HR Kids Online* (2017). Istraživanje je provedeno u sklopu međunarodnog projekta *EU (Global) Kids Online*, a namjera projekta je bila istražiti prednosti i rizike korištenja interneta kod djece u dobi od 9 do 16 godina. Istraživanje je provedeno na uzorku od 1017 djece, a u istraživanju su sudjelovali i roditelji (od svakog učenika po jedan roditelj). Konkretni podatci govore kako je 7 % djece doživjelo neki oblik elektroničkog nasilja, a 4,5 % njih je priznalo kako su se nasilno ponašali prema drugima putem interneta. Kao najučestaliji oblik nasilja na internetu i u ovom istraživanju se pokazalo slanje uvredljivih poruka (61 %), zatim isključivanje drugih iz grupe ili aktivnosti (33 %) i objavljivanje uvredljivih sadržaja na svima vidljivo mjesto (23,9 %). Također, kod mladih je prisutno zastrašivanje na internetu (14,1%) i prisiljavanje žrtve da učini nešto što ne želi (14,1 %). Nadalje, podatci govore kako elektroničko nasilje najviše pogađa stariju djecu u dobi između 15 i 17 godina (11,8 %), zatim djeca dobi od 12 do 14 godina (6,4 %), a nešto manje (4 %) mlađu djecu dobi od 9 do 11 godina (Ciboci et al., 2020).

2.2. Čimbenici vršnjačkog nasilja na internetu

U prethodnom poglavlju iznijeli smo podatke o učestalosti pojavljivanja nasilja na internetu kod djece i mladih u Hrvatskoj, također samo naveli i različite načine na koje se manifestira elektroničko nasilje. U ovom poglavlju razmotrit ćemo koji čimbenici utječu na pojavljivanje elektroničkog nasilja među vršnjacima. Kao prvi logičan čimbenik nameće se vrijeme provedeno na internetu, drugim riječima možemo pretpostaviti kako postoji veća vjerojatnost da će djeca koja provode više vremena na internetu razviti jedan od oblika nasilnog ponašanja, ali isto tako postoji veća vjerojatnost da će i sami postati žrtve elektroničkog nasilja. Primjerice prema rezultatima istraživanja (Vejmelka et al., 2017), upotreba interneta za igranje igara i upotreba društvenih mreža pozitivno su povezani s doživljavanjem elektroničkog nasilja. Međutim, podatci govore kako ne postoji značajna povezanost između upotrebe društvenih

mreža i činjenja elektroničkog nasilja, dok ta povezanost postoji kod igranja *online* igara što autorice objašnjavaju kao posljedicu čestih sukoba mladih oko uspjeha u tim igrama koji mogu prerasti u elektroničko nasilje. Nadalje, količina vremena provedena u razmjeni *instant* poruka povezana je s činjenjem i doživljavanjem nasilja na internetu, što nas ponovno upućuje na činjenicu kako je slanje uvredljivih poruka najzastupljeniji oblik elektroničkog nasilja kod mladih. Osim vremena provedenog u igranju *online* igara i razmjeni *instant* poruka, ispoljavanje nasilnog ponašanja na internetu povezano je još i uz druge *online* aktivnosti kao što su: pregledavanje sadržaja za odrasle, slušanje glazbe, gledanje filmova, online kupovina, kockanje na internetu i igranje nagradnih igara (Vejmelka et al., 2017). Također, kada raspravljamo o povezanosti elektroničkog nasilja i vremena provedenog na internetu posebno trebamo obratiti pozornost na posljedice koje je uzrokovala aktualna zdravstvena kriza (pandemija koronavirusa). Naime, proteklih godinu dana velika većina odgojno-obrazovnih ustanova bila je primorana nastavu održavati *online*, što znači da su djeca (naročito starije dobi) bila prisiljena svakodnevno koristiti digitalnu tehnologiju za obrazovne potrebe, ali i za vlastite društvene potrebe. Dakle, u proteklih godinu dana djeca su zbog pandemije na internetu provodila još i više vremena što otvara mogućnost da pretpostavimo kako su u tom period djeca i mladi bili dodatno izloženi vršnjačkom nasilju na internetu. Naravno, ovu pretpostavku valjalo bi empirijski ispitati kako bismo dobili konkretne podatke koji potvrđuju ili pobijaju ovu tezu, ali s pravom možemo zaključiti kako je pandemija dodatno aktualizirala problem elektroničkog nasilja.

Nadalje, u razmatranju čimbenika treba uzeti u obzir i spol djeteta koji može biti jedan od prediktora vršnjačkog nasilja. Primjerice dječaci su više skloni klasičnom vršnjačkom nasilju od djevojčica, što podrazumijeva da dječaci češće zlostavljaju drugu djecu licem u lice, ali isto tako dječaci su i najčešće žrtve klasičnog vršnjačkog nasilja (Strabić i Milaković, 2016). S druge strane, istraživanja na temu *cyberbullying*-a pokazuju kako za elektroničko nasilje ne vrijede isti prediktori. Tako primjerice u istraživanju (Buljana Flander et al., 2015) otkrivamo kako učestalost činjenja elektroničkog nasilja ne ovisi o spolu djeteta, što znači da nasilna ponašanja na internetu jednako ispoljavaju dječaci i djevojčice. Međutim, djevojčice su ipak češće izložene elektroničkom nasilju, što također potvrđuju i drugi strani autori (Patchin i Hinduja, 2012). Osim djevojčica, elektroničkom nasilju su češće izložena djeca koja postižu niže rezultate na skali samopoštovanja i emocionalnosti, zatim djeca slabijeg školskog uspjeha i ona djeca kod kojih je prisutan veći stupanj kontrole roditelja¹ (Buljana Flander et al., 2015).

¹Autorice kontrolu roditelja objašnjavaju kao negativno ponašanje koje se manifestira kao nametljivo i manipulativno ponašanje roditelja prema djeci.

U skladu s tim ispravno je pretpostaviti kako je razina samopoštovanja još jedan od čimbenika elektroničkog nasilja. O povezanosti nižeg samopoštovanja i elektroničkog nasilja također svjedoči rad (Patchin i Hinduja, 2012). Naime, autori su ustanovili kako je manjak samopouzdanja karakterističan ne samo za žrtve koje trpe e-nasilje, nego i za djecu koja čine nasilje na internetu. Kao moguće objašnjenje autori navode kako djeca s nižom razinom samopoštovanja češće posežu za elektroničkim nasiljem kako bi nedostatak samopouzdanja nadomjestili kroz osjećaj dominacije (Patchin i Hinduja, 2012). Također, ovdje treba uzeti u obzir kako na razinu samopouzdanja kod adolescenata utječe i tjelesni izgled, pa tako autorice Strabić i Tokić Milaković navode kako djeca često doživljavaju nasilje na internetu zbog tjelesne težine, načina odijevanja ili pak zbog percipirane seksualne orijentacije:

»Pritom su djevojčice dominantno izložene uvredljivim komentarima na internetu 'na račun' prekomjerne tjelesne težine i tjelesne građe, odjeće ili šminke, a dječaci zbog naglašenih femininih karakteristika, stila odijevanja i fizičkog izgleda, pri čemu se često spominje homoseksualna orijentacija ili manja mišićna masa (Frisén i Berne, 2014, Berne i sur., 2014)« (Strabić i Milaković, 2016: 171)

Neki autori polaze od pretpostavke kako razina empatije također može biti jedan od prediktora činjenja elektroničkog nasilja. Primjerice, Gayle Brewer i Jade Kerslake (2015) u svom istraživanju polaze od teze kako je elektroničko nasilje usko povezano s kvalitetom društvenih odnosa koji se odvijaju u realnom svijetu, pa tako kao tri ključna faktora ističu: usamljenost, samopoštovanje i empatiju. Na temelju dobivenih rezultata autori su ustanovili kako je manjak samopouzdanja i empatije značajan prediktor za činjenje nasilju na internetu, odnosno da adolescenti koji pokazuju manjak empatije i samopouzdanja češće ispoljavaju elektroničko nasilje prema vršnjacima (Brewer i Kerslake, 2015). Nadalje, Georges Steffgen i suradnici (2011) postavljaju hipotezu kako su djeca koja čine nasilje na internetu manje empatična od svojih vršnjaka koji to ne čine. Rezultati njihova istraživanja pokazali su kako vršnjaci koji čine elektroničko nasilje pokazuju značajni manjak empatije prema žrtvama, dok se manjak empatije nije ustanovio kod vršnjaka koji ne čine e-nasilje. Osim toga autori su ustanovili kako je manjak empatije također prisutan kod vršnjaka koji čine klasično vršnjačko nasilje. Zanimljiv je podatak kako od 105 ispitanika koji čine e-nasilje njih 82,5 % (N=85) također čini i klasično nasilje što upućuje na činjenicu kako se nasilje koje se odvija licem u lice često prenosi u digitalni svijet (Steffgen et al., 2011).

3. Odnos suosjećanja i elektroničkog nasilja

Na temelju prethodno spomenutih istraživanja možemo pretpostaviti kako postoji povezanost između manjka empatije i činjenja nasilja, specifično vršnjačkog nasilja na internetu, zato ćemo u nastavku razmotriti odnos elektroničkog nasilja i suosjećanja. Prije svega trebamo razlikovati dva vrlo bliska, ali opet različita pojma; empatiju i suosjećanje. Pojam empatija (eng. *empathy*) veže se uz engleskog psihologa Edwarda Titchenera, a nastao je kao prijevod njemačkog pojma *Einfühlung* kojeg je koristio njemački filozof Theodor Lipps kako bi opisao čovjekovu sposobnost razumijevanja tuđih mentalnih stanja (Zagorac, 2020a). Riječ *Einfühlung* na hrvatski jezik približno možemo prevesti kao "unijeti se" ili "uživjeti se". Empatija se općenito koristi kao širi pojam kojim se opisuje sposobnost čovjeka da se uživi u emocionalna stanja drugih osoba (afektivna empatija), ali i sposobnost razumijevanja i zauzimanja tuđe perspektive (kognitivna empatija). S druge strane suosjećanje je uži pojam od empatije koji ne podrazumijeva samo puko uživljavanje u emocije ili pak zauzimanje tuđe perspektive, nego ima jednu dublju dimenziju koja podrazumijeva emocionalnu povezanost. Ivana Zagorac u radu *Mogućnosti i granice odgoja za suosjećanje* suosjećanje opisuje kao »mehanizam za ostvarenje povezanosti s drugima« koji nam omogućuje razmjenu emocija (Zagorac, 2020b: 467). Upravo ta mogućnost razmjene emocija predstavlja temelj moralnosti za filozofa kao što je primjerice Jean-Jacques Rousseau. Ono što Rousseau locira kao prvobitnu ljudsku prirodu nije uporaba razuma, nego sposobnost za suosjećanje i nagon za samoodržanjem. Nagon za samoodržanje Rousseau tumači kao urođenu ljubav prema sebi (fr. *amour de soi*) koja nas vodi zadovoljavanju osnovnih potreba i ostvarenju sreće. Naravno, bez ljubavi prema sebi teško je zamisliti sretnog i slobodnog čovjeka, međutim ako ljubav prema sebi ne poznaje granice ona prerasta u samoljublje (fr. *amour-propre*), izopačenu formu ljubavi prema sebi iz koje se rađaju nove i čovjeku neprirodne strasti kao što su mržnja, osvetoljubivost i bezosjećajnost. Kako bi se spriječila ovakva preinaka ljudske prirode potrebno je njegovati suosjećanje kao unutarnji nagon koji čovjeka navodi da ostvari emocionalnu povezanost s drugim bićima:

»Nema dvojbe da je milosrđe prirodni osjećaj koji u pojedincu ublažava ljubav prema samom sebi i time pridonosi općoj sigurnosti cijele vrste. Ono nas bez oklijevanja šalje u pomoć patniku, u prirodi zamjenjuje zakon, običaje i vrline, s tom prednošću što nitko ne pokušava biti njegov blagi glas.« (Rousseau, 2012: 149)

Rousseauov stav o suosjećanju kao osnovi za stvaranje emocionalnih veza s drugima

čini se posebno važnim prilikom sagledavanja elektroničkog nasilja zato što se ovaj tip nasilja odvija u virtualnom svijetu koji je potpuno lišen neverbalne komunikacije. Govor tijela, mimika, izraz lica i očiju više ne otkrivaju emocionalno stanje žrtve i istinske namjere napadača; virtualni svijet potpuno je lišio aktere njihove ljudskosti. Taj potpuni izostanak fizičke prisutnosti i blizine dodatno otežava da se kod napadača, ali i promatrača ("publike") razvije suosjećanje prema žrtvi. Ovaj problem izostanka suosjećanja nije karakterističan samo za nasilje na internetu, nego i za klasično vršnjačko nasilje. Primjerice nedavno su hrvatski mediji izvještavali o vršnjačkom nasilju u Zadru gdje je nekolicina starijih mladića fizički napala četrnaestogodišnjaka, a ubrzo nakon toga u javnosti su se pojavile dvije snimke zlostavljanja. Portal Zadarski.hr o slučaju piše:

»Na drugom video snimku vidi se kako isti stariji mladić mlati 14-godišnjaka negdje među zgradama, moguće na autobusnom kolodvoru u Zadru. Pritisnuo ga je uza zid i zadaje mu naizmjenične udarce šakama u glavu i tijelo. U jednom trenutku ga koljenom snažno udara u tijelo i dječak se ruši. Kad je pao na tlo udara ga još jednom, ovaj put nogom. Cijeli događaj promatra nekoliko djevojaka sa strane, a jedan mladić prolazi pored njih i ne obraća pažnju na premlaćivanje. Nitko ne pokušava zaustaviti nasilje. Nakon što je dobro istukao dječaka, napadač se lagano udaljava...« (Zadarski.hr, 23.4.2021)

Spomenuti slučaj u Zadru svjedoči o tome kako je vršnjačko nasilje postalo sastavni dio dječjeg života do te mjere da većina drugih vršnjaka ne čine ništa kako bi ga spriječili. Naprotiv, cijeli događaj vršnjaci apatično promatraju ili snimaju kako bi ga kasnije objavili na društvene mreže. Dakle, ako djeca i mladi ne pokazuju suosjećanje prema žrtvi čak ni onda kada na svoje oči svjedoče brutalnom premlaćivanju vršnjaka, onda se možemo zapitati pokazuju li vršnjaci uopće suosjećanje prema žrtvama elektroničkog nasilja i poduzimaju li što kako bi zaustavili nasilje na internetu. Robert Slonje (2011) iznosi podatke o uključenosti i reakcijama drugih vršnjaka ("publike") na elektroničko nasilje. Primjerice na uzorku od 759 učenika njih 19,8 % (N=149) sudjelovali su u elektroničkom nasilju kao promatrači ili "publika" (eng. *bystanders*). Od tih 149 učenika, njih 71,8 % (N=107) nije ništa poduzelo kada im je netko poslao sadržaj koji šteti žrtvi nasilja, 6 % (N=9) ispitanika priznalo je kako su sadržaj prosljedili žrtvi napada kako bi ju dodatno zlostavljali. Njih 13,4 % (N=20) prosljedilo je sadržaj žrtvi kako bi joj pomogli, dok je njih 8,7 % (N=13) sadržaj poslalo svojim prijateljima. Zanimljiv je podatak kako je samo jedna osoba (0,7 %) odlučila sadržaj pokazati odraslim osobama, primarno roditeljima ili nastavnicima (Slonje, 2011). Osim uključenosti "publike" autor u rada navodi

podatke o razini žaljenja napadača zbog svojih postupaka. Na primjer, od 113 ispitanika koji su činili klasično vršnjačko nasilje njih 69,9 % (N=79) pokazalo je u jednom trenutku žaljenje zbog svojih postupaka, dok 30,1 % (N=34) nije pokazalo nikakve znakove kajanja. U slučaju elektroničkog nasilja brojevi se razlikuju, pa je tako od ukupno 73 nasilnika na internetu žaljenje zbog svojih postupaka pokazalo 42,5 % (N=31), dok 57,5 % (N=42) nije pokazalo znakove žaljenja (Slonje, 2011). Ukratko, kada se radi o elektroničkom nasilju velika većina vršnjaka ne poduzima ništa kako bi prijavili ili spriječili nasilje, jednako tako vršnjaci koji čine nasilje na internetu pokazuju manji stupanj žaljenja zbog svojih postupaka u usporedbi s nasilnicima koji čine klasično nasilje. Dakle, s pravom možemo pretpostaviti kako vršnjaci koji sudjeluju u elektroničkom nasilju (bilo kao promatrači ili kao nasilnici) pokazuju manji stupanj suosjećanja prema žrtvama elektroničkog nasilja za razliku od tradicionalnog vršnjačkog nasilja, što je još jedan od razloga zašto elektroničko nasilje treba proučavati kao zaseban fenomen.

4. Suosjećanje iz filozofske perspektive

Prije nego ponudimo smjernice i upute za prevenciju vršnjačkog nasilja na internetu potrebno je raspraviti o filozofskim aspektima suosjećanja koji će nam ponuditi odgovor na pitanje zašto dolazi do izostanka suosjećanja prema žrtvama vršnjačkog nasilja. U skladu s tim sljedeće stranice ovog rada bit će posvećene pojedini filozofima koji su raspravljali o važnosti suosjećanja za međuljudske odnose.

4.1. Aristotelovo poimanje suosjećanja

Aristotelovo djelo *Retorika* obiluje savjetima kako ovladati metodama uvjeravanja i logičkog prosuđivanja. Međutim, djelo o govorništvu također je od velike važnosti na području filozofskih teorija emocija zato što nam Aristotel u drugoj knjizi *Retorike* nudi širok spektar definicija i uzroka raznovrsnih emocija, a jedna od njih je sažaljenje. Aristotel koristi grčki pojam *ἔλεος* (*éleos*) kojeg možemo prevesti kao milosrđe, sažaljenje ili suosjećanje. U ovoj raspravi sažaljenje ćemo promatrati kao pojam vrlo blizak suosjećanju i empatiji jer je za Aristotela sažaljenje »bol izazvana predstavom o zlu koje može uništiti ili pričiniti patnju nekome tko to ne zaslužuje; (...)« (Aristotel, 1989: 107). Kada Aristotel kaže da je sažaljenje bol izazvana predstavom to onda podrazumijeva vrstu kognitivne empatije u kojoj subjekt zauzima perspektivu onoga tko pati putem misaonih procesa. Taj proces zauzimanja tuđe perspektive odvija se prema principima sličnosti, što će reći da intenzivnije osjećamo sažaljenje prema onim ljudima koji su nam slični ili bliski. O tome svjedoči sljedeći izvadak

iz Aristotelove *Retorike*:

»Samilost osjećamo i prema ljudima koji su nam slični po dobu, karakternim osobinama, sposobnostima, dostojanstvu i porijeklu, jer u svim tim slučajevima postoji veća vjerovatnoća da bi se i nama nešto slično moglo dogoditi.« (Aristotel, 1989: 108)

Iz prethodnog citata jasno je kako subjekt iz vlastite perspektive prosuđuje da li je objekt vrijedan sažaljenja i do koje mjere. Drugim riječima, ukoliko je objekt prema kojem osjećamo sažaljenje sličniji nama, utoliko će biti intenzivnije naše sažaljenje. Nadalje, Aristotel napominje kako ne osjećamo sažaljenje za one patnje koje su se dogodile u prošlosti ili pak za one patnje koje će nekoga zadesiti u dalekoj budućnosti. Međutim, u nama će se pobuditi veće sažaljenje za one nevolje koje se odvijaju trenutno ili koje će se dogoditi u bliskoj budućnosti. Neka nam za ilustracija Aristotelovih stavova posluži Homerova *Ilijada* i Tukididovo djelo *Peloponeski rat*. Najprije se dotaknimo teze da sažaljenje intenzivnije osjećamo prema onima koji su nam slični po dostojanstvu ili porijeklu. Ovdje kao primjer može poslužiti šesto pjevanje *Ilijade* koje progovara o dvojici junaka, Glauku i Diomedu koji su se susreli na suprotstavljenim stranama tijekom Trojanskog rata. Naime, prilikom prvog susreta Diomed se sljedećim riječima obraća Glauku: »Smjelica, što si pod moje dugosjeno koplje izišo; Djeca nesretnih ljudi sa snagom se susreću mojom!« (Homer, 1987: 94). Nakon Diomedove prijetnje smrću dolazi do velikog obrata kada dvojica protivnika spoznaju kako su njihovi djedovi nekoć bili dobri prijatelji. Nakon tog saznanja Diomed odlučio umjesto oružanog obračuna darovati Glauka svojim oružjem:

»Mnoge bo Trojce mogu ubijati i pomoćnike,
Koje mi dade bog i koje nogama stignem;
A ti posmicat mnoge Ahejce i druge možeš.
Nego oružje daj izmijen'mo, da znadu i ovi,
Da nam je dika bit prijateljima po djedu glavnim."
Tako rekavši s kola obojica skoče, i hvati
Za ruke jedan drugog te ondje uhvate vjeru.« (Homer, 1987: 96)

Ovaj primjer dostojno ilustrira kako poznanstvo, ili neke okolnosti koje povezuju dvije suprotstavljene strane, može potaknuti sažaljenje i milost. Na drugom mjestu pokušat ću dokazati Aristotelovu tvrdnju kako ne osjećamo sažaljenje prema onim patnjama koje će se dogoditi u budućnosti. Primjerice u petoj knjizi *Povijest Peloponeskog rata*, Tukidid opisuje

kako su Atenjani okupirali otok Mel. U raspravi atenskih poslanika i Meljana otkriva se zanimljiv moment koji nam ukazuje kako atenski poslanici odbijaju suosjećati s Meljanima kojima prijete pogublje i pad u ropstvo. Naime, Meljani upozoravaju kako i Atenjane može zadesiti ista sudbina u budućnosti, međutim atenski poslanici Meljanima odgovaraju sljedećim riječima: »Nas ne spopada tjeskoba pri pomisli na svršetak našeg gospodstva, ako ono baš i prestane. (...) No neka se nama prepusti bojazna o tome.« (Tukidid, 2009: 357). U konačnici dogovor između dviju strana nije postignut što je rezultiralo pogubljenjem svih Meljana sposobnih za borbu, porobljavanjem žena i djece, te atenskom kolonizacijom otoka. Ovaj primjer dobro ilustrira kako situacija u kojoj se netko nalazi također utječe na pojavu suosjećanja. Atenjani iz pozicije okupatora ne pokazuju niti malo suosjećanja i sažaljenja prema bespomoćnim Meljanima jer se trenutno ne nalaze u situaciji koja bi ih potakla da razmišljaju o strahu od smrti. Naime, Atenjani su toliko opijeni vlastitom političkom moći i vojnom snagom da čine nečasna djela koja se protive ratnim običajima stare Grčke. Ovdje možemo povući paralelu s neravnotežom snaga kod vršnjačkog nasilja, koja slično kao u primjeru Atenjana otežava napadaču da zauzme perspektivu žrtve. Ta pozicija moći koja se očituje kao neravnoteža snaga ponekad toliko nadjačava suosjećanje da napadači zlostavljaju školske poznanike ili čak vlastite prijatelje. Ovdje treba napomenuti kako pojedinci koji se nasilno ponašaju nisu nužno zli ili potpuno bezosjećajni, što nam potvrđuje i podatak koji govori kako više od trećine vršnjaka koji su počinili klasično vršnjačko nasilje iskazuje žaljenje zbog svojih postupaka (Slonje, 2011). Naprotiv, radi se o mladim ljudima koji imaju kapacitet za suosjećanje, međutim taj se kapacitet smanjuje u trenutku nasilja upravo zbog neravnoteže snaga koja otežava prepoznavanje sličnosti sa žrtvom što u konačnici rezultira izostankom suosjećanja.

Nakon uvida u argumentaciju o izostanku sažaljenja preostaje nam da se osvrnemo na Aristotelovu tvrdnju da sažaljenje ne mogu osjećati oni ljudi koji su pretrpjeli veliko zlo i oni ljudi koji uživaju velika dobra. Za ljude koji su pretrpjeli veliko zlo kaže da su »sasvim propali«, što ih čini do neke mjere apatičnima jer takvi ljudi smatraju kako ih ne može zadesiti još veće zlo (Aristotel, 1989: 107). S druge strane ljudi koji uživaju dobra, kaže Aristotel, žive u uvjerenju da ih dobro nikad neće napustiti, odnosno da ih zlo nikada neće dostići. Ovdje treba napomenuti kako ne možemo generalizirati ovu Aristotelovu tvrdnju na sve ljude koji uživaju dobra, zato što i takvi ljudi ponekad razmišljaju o zlu koje im potencijalno može naštetiti. Međutim, Aristotel ovdje na umu ima one ljude koji se »osiono ponašaju«. Drugim riječima, Aristotel smatra da sažaljenje ne osjećaju oni ljudi koji su zaslijepljeni svojom arogantnošću koja ih u konačnici dovodi do toga da odbijaju prihvatiti činjenicu kako i njih može zahvatiti

nesretna okolnost. Ovu Aristotelovu argumentaciju možemo iskoristiti kako bi objasnili zašto anonimnost predstavlja veliku prepreku za pojavu suosjećanja. U skladu s tim možemo reći kako anonimnost na internetu iz pojedinaca izvlači ono najgore. Uzmimo kao primjer osobu koje u većini svakodnevnih situacija postupa na ispravan i moralan način, međutim ta ista osoba ponekad u virtualnom svijetu pribjegava nemoralnom ponašanju jer smatra kako joj anonimnost osigurava potpunu slobodu djelovanja. Sličnom logikom vode se i neki vršnjaci koji na internetu skrivaju svoj identitet kako bi zlostavljali druge. Naime, anonimni nasilnici čvrstog su uvjerenja kako njih ne može sustići nesreća (bilo u obliku osvete drugih vršnjaka, kazne roditelja ili sankcije škole), stoga djeluju kao da su lišeni suosjećanja i moralne odgovornosti za svoje postupke.

4.2. Suosjećanje kao temelj moralnosti

4.2.1. David Hume

David Hume škotski filozof i nastavljatelj britanskog empirizma od velikog je značaja na mnogim poljima kao što su epistemologija, metafizika i estetika, ali u središtu ove rasprave bit će njegovo tumačenje suosjećanja. Hume zastupa stav kako je suosjećanje najupadljivija osobina ljudske prirode koja omogućuje čovjeku da osjeća ono što i drugi osjećaju. Za Huma suosjećanje je moguće jer svi dijelimo sličnu duhovnu konstituciju, odnosno svi više ili manje doživljavamo iste afekte:

»Nijedna osobina ljudske prirode nije upadljivija, sama po sebi i po svojim posljedicama, nego što je ta sklonost koju imamo da suosjećamo sa drugima, i da primamo komunikacijom njihove naklonjenosti i osjećanja, ma koliko oni bili drukčiji od naših vlastitih ili čak njima suprotni.«
(Hume, 1983: 276.)

Prije nego što detaljnije krenemo raspravljati o suosjećanju valjalo bi razjasniti osnovne pojmove Humove filozofije. Najprije treba imati na umu kako se Hume ponajviše oslanja na svog prethodnika Johna Lockea, pa slično kao i Locke Hume zastupa ideju kako je »sav materijal mišljenja izveden iz našeg vanjskog ili unutrašnjeg osjeta, samo njegovo miješanje i sastavljanje pripada duhu i volji« (Petrović, 1979: 121). Nadalje, Hume sadržaje svijesti naziva percepcijama ili opažajima koje dijeli na dvije vrste: impresije (utisci) i ideje (predstave). Značajno je spomenuti kako se ove dvije vrste percepcija razlikuju prema stupnju snage i

živahnosti, što će reći kako su impresije jače i življe od ideja jer impresije predstavljaju naše emocije, osjete i strasti. S druge strane, ideje su »blijede slike« nastale mišljenjem i rasuđivanjem impresija koje vežemo uz razum (Petrović, 1979: 122). Naime, ova distinkcija impresija-ideja važna nam jer Hume tvrdi kako u moralnom odlučivanju presudnu ulogu imaju strasti (emocije, osjećaji i žudnje), a ne razum: »Razum jeste, i treba jedino da bude, rob strasti, i ne može nikad polagati pravo ni na kakvu drugu ulogu sem da im služi i da ih sluša.« (Hume, 1983: 355). Kako bi opravdao ovaj stav Hume postavlja strasti nasuprot razuma, te tvrdi kako su strasti »urođeno postojanje« ili drugačije rečeno strasti predstavljaju temelj na kojem se izgrađuje razum (Hume, 1983: 355). U skladu s tim razum ne može ići protiv svojih temelja, što znači kako razum ne posjeduje moć da utječu na donošenje moralnih odluka, već o tome odlučuju strasti. Ovdje trebamo imati na umu kako za Humea »moralna pravila nisu zaključci našeg razuma« jer moralno prosuđivanje proizlazi iz »nagonsko-emocionalne sfere«, odnosno iz moralnog osjećaja (Petrović, 1979: 137).

Upravo ovdje otkriva se značaj suosjećanja u donošenju moralno ispravnih odluka. Naime, Hume suosjećanje promatra kao mehanizam koji se pokreće onda kada svjedočimo emocijama drugih. Primjerice kada na licu drugih opazimo znakove boli ili tuge u našem umu se najprije pojavljuje taj osjećaj kao živa predstava, a zatim se ta ista predstava pretvara u utisak koji se u nama ozbiljuje kao osjećaj koji nas potiče na djelovanje. Dakle, osjećaji koji nastaju u nama uslijed suosjećanja temelj su našeg moralnog osjećaja, odnosno vodilja su u moralnom odlučivanju čime Hume dokazuje kako su strasti te koje nas nagone na djelovanje. Ovdje se nameće pitanje koje je povezano s vršnjačkim nasiljem. Naime, ako su strasti te koje nas nagone na djelovanje kako to da vršnjaci koji svjedoče vršnjačkom zlostavljanju u većini slučajeva ne poduzimaju ništa kako bi ga spriječili, kako to da spomenuti mehanizam suosjećanja u takvim i sličnim situacijama zakazuje. Ovdje dolazimo do Humeova poimanja tihih i jakih strasti koje upravljaju našom voljom ovisno o situaciji u kojoj se nalazimo. Za tihe strasti Hume kaže da su istinske strasti koje ne uzrokuju »metež u duši«, a neke od njih su »ljubav prema životu«, »dobrota prema djeci«, »mrskost prema zlu« (Hume, 1983: 356). Hume će reći kako tihih strasti u svakodnevnim situacijama nismo uvijek svjesni, međutim one su u nama prisutne jer imaju moć da u određenom trenutku ovladaju jakim strastima. S druge strane jake strasti ili »žestoke emocije« kao što su strah ili mržnja puno su intenzivnije od tihih strasti, čime imaju snažniji utjecaj na volju (Hume, 1983: 357). Ovu distinkciju tihih i jakih strasti možemo iskoristiti kako bi objasnili zašto kod promatrača ("publike") izostaje reakcija koja će spriječiti nasilje koje se odvija "licem u lice". U skladu s Humovom teorijom možemo pretpostaviti kako reakcija izostaje jer kod promatrača dominira jaka strast (primarno osjećaj

straha od nasilnika) koja koči promatrača da priskoči u pomoć žrtvi. Suprotan primjer, u kojem tiha strast (primjerice »mrskost prema zlu«) nadvladava jaku strast jest kada jedan od promatrača zaustavi ili prijavi vršnjačko nasilje. Naime, Hume je svjestan kako tihe strasti ne mogu uvijek nadjačati jake strasti, a razlog je taj što svaki čovjek podliježe vlastitim slabostima:

»On što nazivamo snagom uma, podrazumijeva prevlađivanje tihih strasti nad žestokima; mada možemo lako zapaziti da nema čovjeka koji tako postojano posjeduje ovu vrlinu da nikad, ni u kojoj prilici, ne popušta salijetanjima strasti i žudnje.« (Hume, 1983: 357)

Dakle, u borbi protiv vršnjačkog nasilja potrebno je u odgoju djece njegovati tihe strasti koje će u ključnim trenucima nadjačati slabosti kao što su strah, mržnja i osveta. To nas upućuje na činjenicu kako djecu treba od malih nogu poučavati vještini regulacije vlastitih emocija.

4.2.2 Adam Smith

Osim Davida Humea, pitanjem suosjećanja bavio se još jedan škotski filozof - Adam Smith. Iako se Adama Smitha ponajviše vezuje uz ekonomiju, ipak spomenuti filozof bio je i vrstan teoretičar morala koji svoje stavove iznosi u djelu *Teorija moralnih osjećaja* (1759). Smith polazi od slične pretpostavke kao i Rousseau – da čovjek po prirodi osjeća suosjećanje prema patnjama drugih, ma koliko on bio sebičan. Smith će reći kako suosjećanje nije ograničeno samo na »ljude pune vrlina i humane«, nego i na »najveće grubijane« i »okorjele prekršitelje zakona« (Smith, 2008: 3). Smith priznaje kako ne možemo imati »neposredno saznanje o tome što drugi osjećaju«, ali zato čovjek posjeduje sposobnost zamišljanja (maštu) koja mu omogućuje da zamisli što drugi osjećaju u nekoj situaciji (Smith, 2008: 3). Ovdje Smith kao ilustraciju navodi primjer brata koji se nalazi na ratištu. Naime, mi možemo samo zamišljati kakve patnje doživljava naš brat, ali mi nikad nećemo moći istinski zauzeti njegovu perspektivu dokle god boravimo u sigurnom okruženju vlastitog doma. U skladu s tim Smith zaključuje kako samo iskustvom možemo stvoriti realne predstave o patnjama naših bližnjih. Ovdje možemo uočiti kako Adam Smith jednako kao i David Hume polazi od pretpostavke kako osjetilima primamo podražaje koji u nama uzrokuju predstave o patnji ili sreći. Na temelju tih predstava mi se poistovjećujemo s drugima pri čemu se u nama preslikavaju osjećaji drugih. Međutim, nije uvijek nužno sebe zamisliti u situaciji koji drugi proživljavaju da bi suosjećali, ponekad se »duševna stanja mogu trenutno prenijeti s jedne osobe na drugu« kaže Smith, a kao primjer možemo navesti smijeh koji ponekad ima zarazan učinak (Smith, 2008: 4). Nadalje, Smith ističe kako suosjećanje također ovisi i o situacija (kontekst) u kojoj se nalazi osoba s kojim

suosjećamo. Tako primjerice isprva ne suosjećamo s nekim tko iskazuje bijes i ljutnju (dapače Smith kaže da po prirodi osjećamo odbojnost prema ovim emocijama), ali ako upoznamo uzrok tih emocija postoji mogućnost da se u nama probudi suosjećanje. Uzrok bijesa i ljutnje može biti opravdan kao što je iznenadni gubitak voljene osobe, u tom slučaju možemo reći kako nećemo osobu promatrati s emocionalne udaljenosti nego ćemo suosjećati s njezinim gubitkom. Nadalje, Smith se dotiče i teme prijateljstva. Primjerice, kada vidimo da prijatelj suosjeća s našim patnjama tada nam je lakše podnositi teret patnje, ali kada prijatelji ne pokazuju interes za našu patnju to nam predstavlja veću uvredu nego kada pokazuju ravnodušnost za našu sreću. Ovdje se otkriva »ljekovita utjeha suosjećanja« kojom prijatelji i naši bližnji umanjuju naše patnje. Također, Smith otvara temu izostanka suosjećanja kojeg opisuje kao malodušnost. Razlog malodušnosti ovisi o situaciji u kojoj se nalazi, pa tako primjerice nećiju bol ne percipiramo kao da je vrijedna sažaljenje jer za nas ona ne predstavlja patnju. Isto tako ne odobravamo nećiju sreću ako se sami nalazimo u nepovoljnom stanju. Smith zaključuje kako naši stavovi i osjećaji prema nekom predmetu predstavljaju mjerilo prema kojem odobravamo tuđe osjećaje.

4.3. Suosjećanje - prirodna ljudska osobina

Nakon što samo razložili Aristotelovo poimanje suosjećanja i osnovne postavke Humove i Smithove moralne filozofije preostaje da sumiramo iskaze o suosjećanju. Ukratko, Aristotel kaže kako sažaljenju prethodi predstava o nekom zlu, odnosno da bi suosjećanje osjetili u punom smislu te riječi potrebno je da se prethodno uvjerimo kako zlo koje netko trpi može jednako tako zadesiti nas ili nekoga nama bliskog. Nadalje, po uvjerenju Aristotela, proces sažaljenja odvija se prema principu sličnosti, što znači da intenzivnije osjećamo sažaljenje prema onim ljudima koji su nam slični ili bliski. Slično navodi i Hume kada kaže kako je »priroda sačuvala veliku sličnost« u građi ljudskog tijela i uma tako da uvijek možemo pronaći sličnosti s emocijama i strastima drugih, što nam u konačnici omogućuje da suosjećamo s drugima (Hume, 1983: 277). Ovdje je potrebno spomenuti Humeov asocijativni pristup koji predstavlja obrazac po kojem se mašta konstituira. Naime, subjekt će lakše suosjećati s objektom ukoliko postoji međusobna sličnost, dodirnost u vremenu i prostoru, ili pak povezanost uzroka i posljedice. Hume će asocijativni pristup eksplicitno obrazložiti u sljedećem izvatku iz *Rasprave o ljudskoj prirodi*:

»Shodno tome, kad pored opće sličnosti naših priroda vidimo da postoji neka naročita sličnost u našoj naravi ili karakteru, ili zemlji, ili jeziku, to potpomaže suosjećanje. Što je jači odnos

između nas i nekog objekta, to uobrazilja lakše vrši prijelaz i donosi povezanoj predstavi živost poimanju kojim uvijek obrazujemo predstavu o našoj vlastitoj osobi.« (Hume, 1983: 277)

Dakle prva sličnost između Aristotela i Humea otkriva se u potrebitosti za predstavom (maštom) koja nam omogućuje da se uživimo u osjećaje drugih i da zamislimo kako bi se ti isti osjećaji odvijali u nama. Na temelju tih predstava u subjektu se javlja poticaj na suosjećanje s objektom. Druga poveznica između Aristotela i Humea otkriva se u činjenici da intenzivnije suosjećamo s onim osobama koje su nam slične po naravi, karakteru, jeziku, porijeklu, dostojanstvu itd. Također, oba filozofa zastupaju stav kako je potreban doticaj u vremenu i prostoru kako bismo istinski suosjećali s drugima. Primjerice, Aristotel navodi sljedeće: »Kako samo očevidno bliske patnje izazivaju sažaljenje, dok one što su se dogodile ili će se dogoditi u vremenu od deset hiljada godina, ne izazivaju sažaljenje uopće, ili ga neznatno izazivaju, (...)« (Aristotel, 1989: 108). S druge strane, Hume kaže: »Osjećanja drugih ljudi imaju malo utjecaja kad su oni daleko od nas, i potreban je odnos dodira da bi se ona prenijela potpuno.« (Hume, 1983: 277).

Da je fizička prisutnost iznimno važan faktor za pojavu suosjećanja potvrdio je nizozemski biolog Frans de Wall. Naime, de Wall je istražujući socijalnu inteligenciju kod sisavaca ustanovio kako životinje koje su sposobne za empatiju pokazuju zabrinutosti za drugoga koji pati, iako ne razumiju izvor njegove boli. U radu *Empatija kod primata i drugih sisavaca* de Wall polazi od ideje kako je empatija podsvjesna i spontana reakcija koja se pojavljuje već pukim promatranjem osobe koja pati. Drugim riječima, zabrinutost za druge iskazujemo iako nismo upoznati s točnim uzrokom ili kontekstom nečije patnje. Ovdje se de Wall referira na Theodora Lippsa koji tvrdi kako ne možemo izravno osjećati ono što drugi osjećaju, ali ipak nesvjesno u nama »odjekuju tuđi osjećaji kao da su proizašli iz nas samih« (de Wall, 2011: 88). U prilog ovoj tezi ide otkriće zrcalnih neurona 1990-ih godina. Naime, talijanski znanstvenici su otkrili kako se pojedini neuroni u mozgu majmuna jednako aktiviraju onda kada majmun izvodi neku radnju (npr. kada hvata objekt) i onda kada promatra drugog majmuna ili čovjeka kako čini istu tu radnju (Winerman, 2005). Otkriće zrcalnih neurona pomaže nam da objasnimo zašto ljudsko tijelo spontano reagira na patnju i sreću drugih. Primjerice, naše će tijelo spontano reagirati izrazom lica ili pokretom tijela kada ugledamo dijete kako pada s bicikla, a ponekad ćemo i sami sebe nesvjesno uhvatiti za dio tijela koje je ozlijedilo dijete (na primjer koljeno). Ova znanstvena istraživanja potvrđuju ono što je Rousseau konstatirao još u 18. stoljeću promišljajući o naravi čovjeka – da je suosjećanje uistinu prirodno obilježje čovjeka:

»Mislim da se nemam bojati proturječnosti ako čovjeku pripišem jedinu prirodnu vrlinu koju mu je priznao i onaj koji je u najvećoj mjeri odrekao čovjeku vrline. To je milosrđe – podobno slabim stvorenjima i podložnim tolikim mukama, kao što smo sigurno i mi – vrlina utoliko općenitija i korisnija čovječanstvu budući da prethodi bilo kojoj vrsti promišljanja, a istodobno je toliko prirodna da se katkad i kod životinja može osjetiti njezina prisutnost.« (Rousseau, 2012: 147)

O važnosti suosjećanja Rousseau raspravlja i u djelu *Emile ili o odgoju* u kojem teoretski razmatra nove horizonte u pogledu odgoja i obrazovanja djece. Rousseau se suprotstavlja uobičajenim metodama odgoja osamnaestog stoljeća i to čini pomoću misaonog eksperimenta u kojem nam demonstrira svoje viđenje ispravnog odgoja na primjeru dječaka pod imenom Emile. Djelo obiluje lijepim i praktičnim savjetima kako odgojiti sretnog i slobodnog čovjeka koji će biti spreman odgovoriti na sve izazove koje pred njega postavlja život u modernom društvu. Za potrebe ovog rada od izrazite nam je važnosti četvrta knjiga u kojoj Rousseau u središte rasprave postavlja razdoblje adolescencije koju obilježava niz promjena kod djeteta. Rousseau otkriva kako period adolescencije zahtijeva najviše truda od odgajatelja jer dijete u tom periodu prolazi kroz mnoge emocionalne i fizičke promjene. Također, u tom periodu strasti igraju važnu ulogu u odgoju, stoga Rousseau zastupa ideju kako sve izvorne/prirodne strasti nije potrebno sputavati kod mladih ljudi. Jedno od tih strasti je i prethodno spomenuta ljubav prema sebi (fr. *amour de soi*) koja prethodi svakoj drugoj strasti i uzrok je blagih i prijatnih emocija. S druge strane, ljubavi prema sebi suprotstavlja se samoljublje (fr. *amour-propre*) koje je izvor negativnih emocija kao što su mržnja i gnjev. Rousseauova smatra da se zbog uspoređivanja s drugima rađaju nove potrebe i strasti koje čovjeka čine manje vrlim i sretnim. Upravo iz tog razloga Rousseau predlaže da se posveti pažnja proučavanju društvenih odnosa, a pod time misli kako mlada osoba kroz odgoj mora upoznati vlastito »moralno biće« koje je u neprestanom odnosu s drugim ljudima (Rousseau, 1989: 235). Naime, Rousseau čvrsto vjeruje kako je čovjek biće koje je po prirodi sklono činiti dobro, ali i tu urođenost da čini dobro potrebno je njegovati, zato odgajatelj mora pažljivo odabrati okolnosti i situacije u koje postavlja mladog čovjeka. Prije svega odgajatelj mora iskusiti istinsku ljubav i naklonjenost od vlastitih roditelja, prijatelja i odgajatelja. Međutim, da ta ljubav koju dijete prima od drugih ne bi prerasla u samoljublje potrebno je razvijati prirodni nagon za suosjećanje. Ovdje Rousseau navodi tri načela prema kojima se konstituira suosjećanje. Na prvom mjestu navodi kako mladi ljudi moraju svjedočiti patnji kojom smo

svakodnevno okruženi kako bi njihov duh razvio senzibilitet za potrebe drugih:

»Da bi mlada čovjeka ispunili ljubavlju prema bližnjem, ne smijemo ga, kao što izlazi iz toga razmatranja, navoditi da se divi sjajnoj sudbini drugih, nego mu prije moramo pokazati njeno naličje, štoviše moramo mu ulijevati strah pred takvom sudbinom. Onda će prema očiglednoj konzekvenciji morati doći do zaključka da sam sebi krči put do sreće kojim neće udarati preko puteva drugih.« (Rousseau, 1989: 247)

Drugo načelo polazi od pretpostavke kako je sudbina čovjeka nepredvidiva, pa tako svakoga može zadesiti zlo kojem se najmanje nada. Rousseau kaže kako mlade moramo poučavati kako patnja drugi jednako tako može zadesiti i njih, zato ne smiju na patnju drugih »gledati s visine svoga sjajnog položaja« (Rousseau, 1989: 248). Treće načelo podrazumijeva da se istinsko suosjećanje javlja samo za one ljude koji i sami smatraju da su vrijedni sažaljenja. Ovdje trebamo imati na umu kako odgoj za suosjećanje mora biti umjeren jer pretjerana izloženost patnji može izazvati apatičnost i malodušnost spram patnje:

»Uostalom, držite na umu da se u svemu treba bojati pretjeranosti i da prekomjerna uzbuđenja uvijek čine više zla nego što se može izbjeći. Ne radi se o tom da svog odgajnika učinite bolničarom, milosrdnim bratom, da mu vrijeđate oči neprestanim prizorom patnje i bolova, da ga vodite od bolesnika do bolesnika, od bolnice do bolnice, gubilišta u tamnice. Prizor čovječje bijede treba da izvrši na njega blagotvoran utjecaj, a ne da ga učini neosjetljivim« (Rousseau, 1989: 256–257)

Kada bismo trebali izdvojiti najvažniji savjet za odgajatelje, nastavnike i roditelje on bi glasio ovako: »Radije dajte sve pouke mladim ljudima u djelima negoli u riječima. Što god mogu naučiti iskustvom, neka ne uče iz knjiga« (Rousseau, 1989: 283). Naime, Rousseau čvrsto smatra kako je čovjek biće koje po prirodi teži dobru, pa je u skladu s tim činjenje dobra najvažnija metoda pomoću koje usađujemo djeci ljubav prema čovječanstvu. Dakle, ljudsko djelovanje treba biti usmjereno prema kolektivnom dobru, a ne isključivo prema partikularnim interesima i zato Rousseau smatra kako je istinski dobro djelovanje ono koje se zasniva na brizi, njezi i zaštiti onih kojima je to potrebno. U skladu s ovim uputama ispravno odgojeno dijete bit će istinski dobro ako ne uživa u vršenju nasilja nad drugim bićima i njihovoj patnji. Rousseau upozorava kako prilikom odgajanja trebamo osobito paziti da se kod djece ne razvije osjećaj zadovoljstva koji proizlazi iz superiornosti jer se iz te strasti rađa taština. Dakle, jedan od ciljeva prirodnog odgoja jest da se dijete odupre »društvenom vrtlogu«, odnosno da dijete ne pristaje

uz strasti i predrasude gomile, nego da razvije poglede i interese iz vlastitog srca. (Rousseau, 1989: 287).

5. Uloga suosjećanja u prevencija vršnjačkog nasilja

Nakon što smo ustanovili što je suosjećanje, kako se konstituira i u kojim situacijama ono izostaje, preostaje da razložimo koju ulogu ima suosjećanje u prevenciji vršnjačkog nasilja. Najprije ćemo poći od pojma "trening" suosjećanja (eng. *compassion training*) koji se temelji na činjenici kako je suosjećanje moguće kultivirati različitim metodama i vježbama koje u konačnici rezultiraju prosocijalnim ponašanjem. Nadalje, spomenuti ćemo što o suosjećanju kaže filozofkinja Martha Nussbaum i koju ulogu u njegovanju suosjećanja imaju tragedije. U konačnici temu prevencije vršnjačkog nasilja zaokružiti ćemo konkretnim domaćim i stranim programima koji se bore protiv vršnjačkog nasilja.

5.1. Može li se suosjećanje vježbati?

U prethodnoj raspravi o filozofskom poimanju suosjećanja zaključili smo kako je suosjećanje karakteristika s kojom se čovjek rađa i kako kapacitet za suosjećanje u sebi nosi svaki čovjek. Međutim, urođenost tog kapaciteta ne garantira da će čovjek djelovati moralno ispravno ili u smjeru prosocijalnog ponašanja. Naime, suosjećanje kao i svaka vrlina stječe se uz puno vježbe i vlastitog odricanja, zato je potrebno u odgoju poći od treninga suosjećanja koji će buduće članove društva odvažiti da priskoče u pomoć onima kojima je to najviše potrebno. Ovdje treba imati na umu kako pretjerano davanje sebe u korist drugoga može rezultirati zamorom suosjećanja² zato je potrebno, kako kaže Ivana Zagorac, razviti »zdrav egoizam«: »Odgoj za suosjećanje ne bi smio, niti bi to ikako bilo opravdano, težiti oblikovanju pojedinca koji je usmjeren posvemašnjem davanju i sebe-zaboravu na korist drugih.« (Zagorac, 2020: 471). Iako je samom konceptu "treninga" suosjećanja konačni cilj pomoći drugima, on u sebe uključuje i pozitivne ishode za samog subjekta koji putem treninga pospješuje svoje mentalno i fizičko zdravlje (Weng et al., 2013). U ovom kontekstu pojam treninga odnosi se na introspekciju vlastitih duševnih stanja pomoću kojeg osvještavamo mentalne i emocionalne procese. Autori Tania Singer i Boris Bornemann (2013) upozoravaju kako se trening suosjećanja odvija po sličnom principu kao i meditacija, što podrazumijeva da procesu introspekcije moramo pristupiti opuštenu uma i neiskvarenih motiva. Upravo ta samosvjesnost omogućuje da uspostavimo kontakt s vlastitom prirodom koja u suštini teži ostvarenju ljubavi

²Zamor suosjećanja (eng. *compassion fatigue*) tumači se kao emocionalna iscrpljenost izazvana pretjeranim suosjećanjem za druge.

i prijateljstvu (Singer i Matthias, 2013). Jedno od istraživanja na temu treninga suosjećanja proveli su Helen Y. Weng i suradnici (2013), a sam trening sastojao se od vježbanja suosjećanja pola sata dnevno u razdoblju od dva tjedna. U tom periodu sudionici istraživanja slušali su audio materijale koji ih vode kroz metode reguliranja emocija. Kako bi ustanovili učinkovitost treninga suosjećanja sudionici su prije i nakon treninga bili podvrgnuti eksperimentu (igra redistribucije) u kojem je zadatak bio financijski pomoći žrtvama kojima su novčana sredstva bila nepravedno uskraćena od treće strane. Rezultati su pokazali kako su skoro dvostruko više sredstava dodijeli oni ispitanici koji su bili podvrgnuti treningu suosjećanja za razliku od ispitanika koji nisu prošli trening. Ovim eksperimentom istraživači su potvrdili kako se empatija za druge može vježbati već pukim promišljanjem o vlastitim emocionalnim stanjima (Weng et al., 2013)

Rasprava na temu treninga suosjećanja otvorila nam je put da razmotrimo na koje sve načine možemo suosjećanje razvijati kod djece i mladih, pa tako ranije spomenuta finska psihologinja Kirsti Lonka nudi nekoliko savjeta kako razvijati suosjećanje kod djece. U knjizi *Fenomenalno učenje iz Finske* Lonka zastupa stav kako je socijalno i emocionalno učenje glavni element obrazovanja koji učenicima treba osigurati ne samo vještine potrebne da bi bili kompetentni na tržištu rada, nego i vještine koje ih čine boljim osobama. Upravo samosvijest autorica locira kao kardinalnu vještinu koja uvjetuje socijalni i emocionalni razvoj djeteta, jer kako navodi autorica:

»Kako bismo se mogli nositi s drugima, moramo biti svjesni vlastitih vrijednosti, misli, nadanja i osjećaja u različitim interakcijama i situacijama. (...) Samosvijest uz to omogućava i subjektivno razmatranje te olakšava i ubrzava donošenje odluka jer smo svjesniji mehanizama u podlozi odluke koju trebamo donijeti.« (Lonka, 2020: 94)

Dakle, samosvijest ne pridonosi samo reguliranju vlastitih emocija, nego pridonosi i razvoju društvene svijesti uopće. Kao ključnu socijalnu vještinu autorica ističe vještinu aktivnog slušanja koja potpomaže razvoju suosjećanja i razumijevanja za druge. Aktivno slušanje polazi od ideje pružanja jednake mogućnosti drugima da izraze svoje mišljenje i stavove, što ujedno podrazumijeva suzdržavanja od donošenja preuranjenih sudova o drugima. Ovdje autorica predlaže suradničko učenje kao izuzetno produktivnu metodu u razvoju socijalnih i emocionalnih vještina. Treba imati na umu da suradničko učenje treba početi u školama primjenjivati vrlo rano (unutar prvih šest godina osnovnog obrazovanja) kako bi se djecu od mali nogu privikavalo na »suradničku kulturu učenja« (Lonka, 2020: 83). Međutim,

da bi djeca uspješno savladala spomenute vještine potrebno je da i nastavnici posjeduju određene vještine i znanja na tom području, pa tako autorica predlaže međunarodne programe socijalnih i emocionalnih vještina za učitelje kao što su *Gordon's Teacher Effectiveness Training* i program *Lions Quest*. Nastavnici koji su sudjelovali u spomenutim programima pokazali su veću spremnost i volju za rješavanje problema koji muče učenike. Ovdje se možemo kritički osvrnuti i na sustavno obrazovanje sadašnjih i budućih nastavnika u Hrvatskoj. Naime, možemo zamijetiti kako je formalno obrazovanje nastavnika pretežito usmjereno na obrazovne aspekte, dok se odgojnim aspektima pridaje manje pažnje i značaja. Naravno, budući nastavnici prije svega moraju posjedovati stručne i didaktičke kompetencije, ali ništa manje važne nisu emocionalne i osobne kompetencije nastavnika koje mogu biti od velike pomoći u prepoznavanju i rješavanju problema s kojima se susreću učenici. U skladu s tim, potrebno je razmisliti o sustavnom uvođenju programa koji će buduće nastavnike pripremiti da budu emocionalna potpora svojim učenicima, a ne samo vješti izvođači nastavnog predmeta.

Prethodno smo spomenuli kako Aristotel i Hume zastupaju stav da intenzivnije suosjećamo s onim osobama koje su nam bliske ili pak po nečemu slične. Međutim, ovdje se postavlja pitanje kako da se potakne suosjećanje za one osobe koji su nam oprečni po karakteru, dobi, spol ili društvenom statusu. Kako bismo ponudili odgovor na ovo pitanje okrenut ćemo se suvremenoj filozofkinji Marthi Nussbaum. Ideju da se suosjećanje može vježbati filozofkinja razrađuje u radu *Suosjećanje - temeljna socijalna emocija* (1996) gdje se iznose zanimljivi stavovi o kultiviranju suosjećanja. Naime, autorica polazi od ideje kako je suosjećanje emocija koju stječemo i razvijamo gledajući tragedije. Još je Aristotel ustanovio kako je svrha tragedije katarza (pročišćenje) koja se u gledatelju ozbiljuje kao osjećaj sažaljenja prema tragičnim junacima, a upravo u tom katarzičnom momentu očituje se sredstvo za kultiviranja suosjećanja kao temeljne društvene emocije. Naime, za Nussbaum tragedija je specifičan oblik dramske umjetnosti koja nije puka razonoda nego sredstvo njegovanja temeljne društvene emocije. Prije svega tragedije plastično dočaravaju »dubinu i važnost patnje« tragičnih junaka, njihove moralne dileme i u konačnici njihovu sudbinu što olakšava gledatelju da istupi iz vlastite subjektivnosti kako bi zauzeo jednu novu i do sada njemu nepoznatu perspektivu (Nussbaum, 2000: 220). Nussbaum će reći kako tragedija gledatelje »navodi na prelazak granica koji se u društvenom životu obično smatraju čvrstima«, a to podrazumijeva da se poistovjećujemo ne samo s likovima koji dijele sličnosti s nama, nego i s likovima koji su nam potpuno oprečni (Nussbaum, 2000: 220). Primjerice Euripidova tragedija *Elektra* navodi muškog gledatelja da zauzme perspektivu suprotnog spola koje muškarac često ne biva svjestan u svakodnevnom životu. U spomenutoj tragediji Elektra, kćer kralja Agamemnona, nakon očeva ubojstva

primorana je udati se za seljaka kako ne bi rodila sina plemenitog porijekla koji bi mogao naslijediti djedovo kraljevstvo. Elektra protjerana iz rodnog doma živi na selu, dok je njen brat Orest protjeran iz domovine. Iz želje za osvetom, brat i sestra odvažno se na ubojstvo vlastite majke koja je sudjelovala u ubojstvu njihova oca. Međutim, osveta ne donosi zadovoljstvo koju su priželjkivali, naprotiv ubojstvo majke odvodi Oresta u ludilo, dok Elektra biva prognana iz vlastite domovine. Nesretna sudbina koju je doživjela Elektra navodi muški dio publike da suosjeća s Elektrom jednako kao i s Orestom i upravo u tome otkriva se značaj tragedije. Tragedija nas navodi da napustimo predrasude i da se poistovjetimo s osobama koje nam na prvi pogled nisu nimalo slične, ali ispod površine otkrivamo kako svi ma koliko bili različiti doživljavamo iste emocije. U konačnici Nussbaum i sama zaključuje kako je tragedija od posebne važnosti za mlade ljude jer ih ona upoznaje sa svim nevoljama i dilemama s kojim će se morati suočiti u životu. Na taj način tragedija otvara oči mladim ljudima da prepoznaju patnje koje još sami nisu iskusili čime se povećava njihov kapacitet za suosjećanje (Nussbaum, 2000). Sličnu ideju o vježbanju suosjećanja navode Vjekoslav Jeleč i suradnici u radu *Elektroničko nasilje među djecom i mladima: Pregled preventivnih programa*. Autori smatraju kako je trening empatije potrebno implementirati u redovni školski program u obliku čitanja priča o iskustvima djece koja su bila zlostavljana od svojih vršnjaka. Osim čitanja priča predlažu i metodu igranja uloga koja se temelji na stvarnim pričama čime učenici intenzivnije razvijaju suosjećanje za žrtve vršnjačkog nasilja. Ova metoda može se odvijati u obliku radionica gdje djeca pod stručnim voditeljstvom ujedno uče koje su posljedice vršnjačkog nasilja i kako se s njime nositi (Jeleč et al., 2020).

Da se trening suosjećanja može integrirati u redovni nastavni plan i program dokazuje Danska koja je još 1993. godine u svoj nacionalni kurikulum uvrstila obavezni predmet pod nazivom »Klassens tid«. Spomenuti nastavni predmet odvija se jednom tjedno, a teži razvoju empatije kod učenika kroz razgovore o problemima s kojima se učenici susreću u školi i izvan nje. Slušajući probleme drugih učenici razvijaju empatiju, ali isto tako pokušavaju u zajedništvu s nastavnikom ponuditi rješenja za te probleme. Ovaj predmet pomaže u sprječavanju vršnjačkog nasilja, a od velike je važnosti i za adolescente koji u toj dobi razvijaju »narcisoidne osobine« (Školski portal, 20.11.2019). Osim predmeta orijentiranog na razvoj empatije, djeca u danskim školama empatiju razvijaju i kroz timski rad koji čini 60 % školskog rada i suradničko učenje. Dakle, s pravom možemo reći kako su Finska i Danska dobri primjeri kako se kompetitivnost i egoizam u školama može zamijeniti suradnjom i suosjećanjem.

5.2. Preventivni programi u svijetu i Hrvatskoj

Nakon što smo ustanovili kako se suosjećanje može kultivirati različitim metodama i načinima (vježbanje introspekcije, suradničko učenje, aktivno slušanje, gledanje tragedije) preostaje da razmotrimo savjete koje preporučuju stručnjaci u borbi protiv vršnjačkog nasilja na internetu. Primjerice Jeleč i suradnici (2020) nude konkretne smjernice i savjete u rješavanju ovog problema. Oni tvrde kako prije svega trebamo biti svjesni kako prevencija vršnjačkog nasilja ovisi o poznavanju rizičnih čimbenika koji dovode do pojave ovog problema. Konkretno u slučaju nasilja na internetu naveli smo kako se radi o čimbenicima kao što su provođenje vremena na internetu, razina samopouzdanja i empatija djeteta. Osim poznavanja čimbenika u prevenciji je potrebno poći i od zakonske i pravne regulative, edukacije djece o sigurnom i odgovornom načinu upotrebe tehnologije, te od socijalne, emocionalne i informatičke pismenosti (Jeleč et al., 2020). Kao jedan veliki problem svakako je nedostatak edukacije djece o rizicima i opasnostima kojima se izlažu na internetu. Naime, većina djece koristi se tehnologijom i sudjeluju u raznim aktivnostima na internetu, a da ih pritom nitko nije educirao o opasnosti kojima se izlažu i o pravilima komunikacije na internetu. Odgovornost za edukaciju trebaju preuzeti roditelji, ali i odgojno-obrazovne institucije koje u svoj školski kurikulum moraju implementirati sadržaje koji će učenike poučiti kako reagirati na elektroničko nasilje i kako se odgovorno služiti tehnologijom:

»Škole bi stoga trebale preuzeti aktivnu ulogu u poučavanju učenika društveno prikladnim i sigurnim načinima *online* interakcije s drugim ljudima, budući da se bez govora tijela poruke često mogu pogrešno shvatiti.« (Lonka, 2020: 152)

Slične savjete o prevenciji pružaju Jeleč i suradnici (2020) koji navode kako je za prevenciju nasilja ključno »poticati pozitivnu školsku klimu« kroz suradnju učenika, roditelja, nastavnika i škole (Jeleč et al., 2020: 470). Međutim, jedan od velikih izazova predstavlja prepoznavanje elektroničkog nasilja kod djece. Naime, nastavnici i roditelji nalaze se u nezahvalnoj poziciji jer se zlostavljanje odvija daleko od njihovih očiju, odnosno unutar virtualnog prostora o kojem nastavnici i roditelji imaju malo ili nimalo saznanja čime je njihova intervencija onemogućena ili limitirana. Osim toga situaciju ne olakšava niti činjenica koja govori kako malen broj učenika prijavi nasilje na internetu odraslima osobama (Slonje, 2011). Upravo zato jedan od početnih koraka u prevenciji elektroničkog nasilja mora biti edukacija roditelja i nastavnika o ovom suvremenom problemu. Primjerice, Jeleč i suradnici (2020) navode nekoliko uspješnih programa koji su u borbi protiv elektroničkog nasilja orijentirani na

edukaciju nastavnika i prosvjetnih radnika. Jedan od njih je i talijanski program za prevenciju elektroničkog nasilja pod nazivom *Noncadiamointrappola* ("Ne upadajmo u zamku") koji je pokazao značajne rezultate u smanjenju nasilja na internetu. Osim spomenutog talijanskog programa navodi se i španjolski program *ConRed* koji u edukaciju jednako uključuje učenike, nastavnike i roditelje, a finski program *KiVa* uključio je škole, učenike, nastavnike, roditelje i voditelje lokalnih zajednica. Svi spomenuti programi značajno su utjecali na smanjenje elektroničkog nasilja među djecom i mladima (Jeleč et al., 2020).

Što se tiče Hrvatske možemo izdvojiti dokument Ministarstva znanosti i obrazovanja pod nazivom *Akcijski plan za prevenciju nasilja u školama za razdoblje od 2020. do 2024.* (dalje u tekstu: *Akcijski plan*) u kojem se iznose općeniti podatci i metode za suzbijanje vršnjačkog nasilja. Dokument iznosi podatke kako se u Hrvatskoj iz godine u godinu povećava broj preventivnih programa. Primjerice u 2016. godini broj preventivnih programa usmjerenih na nasilje u školama iznosio je 8 da bi se do 2018. godine popeo na 38. Sam *Akcijski plan* počiva na ideji prevencije vršnjačkog nasilja kroz ostvarenje šest ciljeva. Kao prvi cilj navodi se unaprjeđenje hrvatskih zakonodavnih okvira za prevenciju nasilja u školama i donošenje povelje o nasilju na nacionalnoj razini prema kojoj će »svaka škola izraditi kodeks ponašanja koji se temelji na empatiji i definira zajednički sustav vrijednosti usmjeren na promociju nenasilja i podržavajućega školskog okruženja« (Ministarstvo znanosti i obrazovanja, 2020: 10). Drugi cilj obuhvaća sustavno prikupljanje i obradu podataka koji su usko vezani za prevenciju nasilja u školama čime će se ubrzati i unaprijediti komunikacija između djelatnika Ministarstva znanosti i obrazovanja, Agencije za odgoj i obrazovanje i djelatnika škola. Treći cilj orijentiran je na poboljšanje kvalitete i količine verificiranih školskih programa i projekata za prevenciju vršnjačkog nasilja. Ovdje se ističe potreba za novim preventivnim programima koji moraju dati odgovore na nove oblike nasilja kao što je elektroničko nasilje, a kao jedan od glavnih problema u dokumentu se navodi sekstanjke (eng. *sexting*), jedan od oblika elektroničkog nasilja koji podrazumijeva »primanje, slanje, prosljeđivanje svojih i tuđih eksplicitnih seksualnih sadržaja« (Ministarstvo znanosti i obrazovanja, 2020: 18-19). Na četvrtom mjestu kao cilj navodi se razvoj kompetencija i stručnosti prosvjetnih radnika kroz uključivanje učenika i roditelja u različite preventivne programe s ciljem poboljšane suradnje na svim razinama. Ovdje se u dokumentu navode nekoliko uspješno provedenih preventivnih programa vršnjačkog nasilja kao što su:

- »1. „Za sigurno i poticajno okruženje u školama“ (Ured UNICEF-a za Hrvatsku)
2. „Socijalno-pedagoški mozaik: Razvoj modela potpore učenicima s problemima u

ponašanju“ (Agencija za odgoj i obrazovanje)

3. Europski kurikulum za razvoj otpornosti djece predškolske i osnovnoškolske dobi (Učiteljski fakultet Sveučilišta u Zagrebu)
4. CAP program prevencije zlostavljanja djece (Udruga roditelja Korak po korak)
5. Medijacija (Forum za slobodu odgoja)
6. Model rane odgojno-obrazovne intervencije u osnovnoj školi (Forum za slobodu odgoja)
7. Različiti programi prevencije elektroničkog nasilja i mnogi drugi« (Ministarstvo znanosti i obrazovanja, 2020: 24)

Peti cilj nastoji osigurati da sve škole postanu sigurno i poticajno okruženje za sve sudionike odgojno-obrazovnog procesa, a šesti cilj uključuje i medijsku kampanju o prevenciji nasilja u školama. Dakle, možemo reći kako donošenje dokumenta kao što je *Akcijski plan* predstavlja doprinos u borbi protiv vršnjačkog nasilja u Hrvatskoj. Međutim, iz dokumenta je vidljivo kako je prevencija puno više usmjerena na klasično vršnjačko nasilje, dok se o elektroničkom nasilju puno manje raspravlja, pa tako izostaju konkretni podatci i evaluacije učinkovitih programa koji su orijentirani na prevenciju nasilja na internetu. Ovdje ćemo navesti nekoliko takvih programa. *Prekini lanac!* jedan je od najpopularnijih preventivnih projekata koji su osnovali UNICEF i Hrabri telefon 2008. godine. Projekt je uključivao različite televizijske spotove, edukativne plakate i letke koji su bili namijenjeni široj populaciji s ciljem podizanja svijesti o prisutnosti elektroničkog zlostavljanja kod djece i mladih. U obrazovnim institucijama program *Prekini lanac!* sastojao se od radionica za učitelje, roditelje i učenike. Radionice za učenike odvijale su se u sklopu sata razrednog odjela ili informatike u trajanju od 45 minuta, dok su se radionice za roditelje bile zamišljene kao tematski roditeljski sastanci (Ćosić et al. 2010). Nakon projekta *Prekini lanac!* u borbi protiv nasilja na internetu pridružili su se projekti *Klikni za sigurnost* (udruga "Ambidekster klub"), *DeleteCyberbullying* (udruga "Korak po korak"), *Hrabri čuvari* (udruga "Hrabri telefon").

U konačnici, možemo ustanoviti kako u Hrvatskoj postoji tendencija državnih institucija i nevladinih organizacija u sprječavanju elektroničkog nasilja među mladima. Međutim, da bi se ostvarila značajna promjena na tom području potrebna je sustavna i kontinuirana provedba preventivnih programa koja će u svoje aktivnost uključiti djecu, roditelje, nastavnike, stručnjake i širu društvenu zajednicu (Jeleč et al., 2020). Zato bi bilo poželjno u spomenute programe uključiti i radionice ili nastavne predmete koji će djecu od malih nogu poticati na razvoj suosjećanja. Suosjećanje posjeduje jednu veliku prednost nad drugim vještinama koje djeca razvijaju u školi. Naime, suosjećanje nije potrebno usađivati u djecu kao što to činimo s

drugim vještinama (primjerice matematičke, znanstvene i tehnološke vještine) zato što je suosjećanje prirodna karakteristika svakog čovjeka. Dakle, od nastavnika i roditelja se očekuje da potiču i njeguju ono što je već prisutno u svakom djetetu, a to podrazumijeva da u razvoj suosjećanja ne polazimo od strogo propisanih metoda, nego od jednostavnih i djeci poznatih sadržaja. Iako u Hrvatskoj ne postoje sustavni programi koji su orijentirani na razvoj suosjećanja kod djece i mladih, ipak postoji mnogo načina da takva ideja zaživi u praksi. Primjerice u Hrvatskoj postoji mnogo udruga koje su usmjerene na promicanje neformalnog odgoja i obrazovanja kod djece i mladih. Među njima je i udruga *Mala filozofija (Petit philosophy)* koja je posebno usmjerena na promicanje i unaprjeđivanje filozofije za djecu. *Mala filozofija* osmislila je vlastite animirane likove i različite radionice koje na zabavan i jednostavan način djecu poučavaju različitim temama (radionice uključuju didaktičke igre, zagonetke, slagalice i priče prilagođene za sve uzraste). Postojanje udruga koje promoviraju filozofski rad s djecom predstavlja veliki potencijal za odgojno-obrazovne institucije u Hrvatskoj jer takve i slične udruge mogu biti ključna karika u poučavanju djece o važnosti suosjećanja u svakodnevnom životu.

6. Zaključak

Sveopća prisutnost tehnologije i pametnih mobilnih uređaja omogućila je korisnicima objavljivanje sadržaja na mnogobrojne društvene mreže i slanje poruka u bilo kojem trenutku. Ova je tehnološka inovacija otvorila mnogo potencijala za društveni napredak, ali isto tako otvorila je i mnogo problema koje još uvijek nismo potpuno osvijestili. Jedan od tih problema upravo je nasilje na internetu kojem su izloženi svi korisnici tehnologija, a posebice najmlađi i najranjiviji članovi našeg društva. Elektroničko nasilje ili *cyberbullying* suvremeni je fenomen koji svakim danom postaje složeniji oblik nasilnog ponašanja, a glavni razlog tome je što se oblici elektroničkog nasilja mijenjaju usporedno s napretkom digitalne tehnologije. Zato je namjera ovog rada bila pristupiti fenomenu elektroničkog nasilja na interdisciplinarnan način, a to podrazumijeva da smo u razumijevanju i analizi ovog problema uključili znanja iz različitih disciplina. Ovdje se filozofija nametnula kao jedan od aktera kojem je zadaća bila objasniti ulogu suosjećanja u prevenciji elektroničkog nasilja. U raspravi smo upozorili kako nasilje koje se odvija u virtualnom prostoru uzrokuje mnogo problema, a jedan od najznačajniji je izostanak suosjećanja za žrtve koje trpe nasilje. Da bi bolje razumjeli zašto vršnjaci pokazuju manje razumijevanja i suosjećanja za žrtve elektroničkog nasilja okrenuli smo se velikim filozofskim imena kao što su Aristotel i David Hume. Spomenuti dvojac pomogao nam je da поближе odredimo što je suosjećanje, kako se ono pojavljuje, u kojim trenucima ono izostaje i zašto.

Pomoću različitih istraživanja pokazali smo kako prirodna emocionalna povezanost koja je prisutna u komunikaciji "licem u lice" gubi svoj značaj u virtualnom prostoru, što u konačnici dovodi do smanjenog kapaciteta za suosjećanje i pojave nasilnog ponašanja kod pojedinih aktera. Međutim, kako ovaj rad ne bi ostao samo na teorijskoj razini bilo je potrebno uvesti odgojne ideje koje zastupa Jean-Jacques Rousseau. Rousseau nam je pomogao da osvijestimo kako je suosjećanje prirodno obilježje svakog čovjeka koje predstavlja ključ za moralni i društveni razvoj osobe. Taj urođeni nagon da suosjećamo s patnjama drugih potrebno je njegovati i razvijati ako želimo odgojiti istinski sretnog i pravednog čovjeka, zato Rousseau predlaže metode koje za cilj imaju djecu upoznati sa svakodnevnim patnjama života koje nas sve mogu jednako zadesiti. Rousseau je otvorio temu razvoja suosjećanja koja nas je u konačnici dovela do inovativnih ideja Marthe Nussbaum. Nussbaum je prepoznala kako u razvoju suosjećanja kod mladih značajnu ulogu ima umjetnost, konkretno tragedija koja gledatelje potiče da se poistovjete s različitim likovima i da u njima prepoznaju sličnosti koju svi dijelimo. Sve ove filozofske rasprave pomogle su nam da osvijestimo kako suosjećanje jest i mora biti polazna točka u borbi protiv svih oblika nasilja, a naročito u borbi protiv nasilja na internetu.

7. Zahvale

Prije svega zahvaljujem mentorici Ivani Zagorac koja je zanimljivim seminarima i vedrim duhom u meni probudila interes za filozofiju odgoja. Također, zahvaljujem mlađem bratu Davidu na inspiraciji koju mi pruža iz dana u dan, dragoj Melani, roditeljima i svim prijateljima koji su me podržali u pisanju ovog rada.

8. Popis literature

1. Aristotel. (1989). *Retorika*. Zagreb: Naprijed.
2. Bornemann, B., Singer, T., (2013). "What Do We (Not) Mean by Training" u: Singer, Tania, Bolz, Matthias (ed.), *Compassion - Bridging Practice and Science*, Satzweiss Print Web Software GmbH, Saarbrücken, 31-32.
3. Brewer, G., Kerslake, J. (2015) Cyberbullying, self-esteem, empathy and loneliness. *Computers in Human Behavior*, 48, 255-260
4. Buljan Flander, G., Dugić, S. i Handabaka, I. (2015). Odnos elektroničkog nasilja, samopoštovanja i roditeljskih čimbenika kod adolescenata. *Klinička psihologija*, 8 (2), 167-180. Preuzeto s: <https://hrcak.srce.hr/169741> (5.4.2021)
5. Buljubašić Kuzmanović, V., Milašin, A. i Vranić, T. (2009). ISPITIVANJE UČESTALOSTI VERBALNE AGRESIJE KOD DJECE I MLADEŽI. *Život i škola*, LV (22), 116-141. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/47433> (24.4.2021)
6. Ciboci, L., Ćosić Pregrad, I., Kanižaj, I., Potočnik, D. i Vinković, D. (2020), *Nacionalno istraživanje o sigurnosti djece na internetu: HR Kids Online*. Zagreb. Preuzeto s: <http://hrkids.online/prez/EUKidsOnlineHRfinal.pdf> (22.6.2021.)
7. Cross, D., Li, Q., Smith, P. K. i Monks, H. (2012). Understanding and preventing cyberbullying: Where have we been and where should we be going? U: Q. Li, D. Cross i P. K. Smith (Ur.), *Cyberbullying in the global playground: Research from international perspectives* (str. 287-305). Chichester, UK: Wiley-Blackwell.
8. Ćosić, I., Pregrad, J., Salečić, I., Tomić Latinac, M. (2010). *Prekini lanac!: zaustavimo elektroničko nasilje: priručnik programa prevencije elektroničkog zlostavljanja*. Zagreb: UNICEF Ured za Hrvatsku.
9. Hume, D. (1983). *Rasprava o ljudskoj prirodi*. Sarajevo: Biblioteka Logos.
10. Homer. (1987). *Ilijada*. Zagreb: Nakladni zavod Matice Hrvatske.
11. Jeleč, V., Buljan Flander, G., Raguž, A., Prijatelj, K. i Vranjican, D. (2020). Elektroničko nasilje među djecom i mladima: Pregled preventivnih programa. *Psihologijske teme*, 29 (2), 459-481. Preuzeto s: <https://doi.org/10.31820/pt.29.2.12> (11.4.2021.)
12. Lonka, K. (2020). *Fenomenalno učenje iz Finske*. Zagreb: Naklada Ljevak.
13. Milić, M. (2020). Percepcija nasilja preko interneta iz perspektive učenika i nastavnika. *Ljetopis socijalnog rada*, 27 (1), 113-150. Preuzeto s: <https://doi.org/10.3935/ljsr.v27i1.335> (5.4.2021)

14. Ministarstva znanosti i obrazovanja. (2020). *Akcijski plan za prevenciju nasilja u školama za razdoblje od 2020. do 2024.* Zagreb. Preuzeto s: <https://mzo.gov.hr/UserDocsImages/dokumenti/StrucnaTijela/Akcijski%20plan%20za%20prevenciju%20nasilja%20u%20skolama%20za%20razdoblje%20od%202020.%20do%202024.%20godine.pdf> (4.6.2021)
15. Nikčević-Milković, A. i Jerković, A. (2016). Učestalost i oblici elektroničkog zlostavljanja učenika viših razreda osnovnoškolske dobi u tri različite školske sredine. *Školski vjesnik*, 65 (1), 75-93. Preuzeto s: <https://hrcak.srce.hr/177321>
16. Nussbaum, M. (2000). *Suosjećanje – temeljna socijalna emocija*, Treći program Hrvatskog radija, 57, 215-225.
17. Olweus, D. (2017). Cyberbullying: A critical overview. U B.J. Bushman (Ed.), *Aggression and Violence: A Social Psychological Perspective* (pp. 225-240) New York: Routledge
18. Patchin, J. W., Hinduja, S. (Eds.). (2012). *Cyberbullying prevention and response: Expert perspectives*. Routledge/Taylor & Francis Group.
19. Petrović, G. (1979). *Engleska empiristička filozofija*. Zagreb: Nakladni zavod Matice Hrvatske.
20. Poliklinika za zaštitu djece Grada Zagreba, Hrabri telefon. (2013). *Koliko vremena i uz koje rizike djeca provode na internetu i Facebooku*. Preuzeto s: <https://www.poliklinika-djeca.hr/aktualno/rijec-ravnateljice/nase-istrazivanje-koliko-vremena-i-uz-koje-rizike-djeca-provode-na-internetu-i-facebooku/> (5.4.2021)
21. Rousseau, J.J. (1989). *Emile ili o vaspitanju*. Valjevo-Beograd: Biblioteka Um i srce.
22. Rousseau, J.J. (2012). *Društveni ugovor; O podrijetlu i temeljima nejednakosti među ljudima*. Zagreb: Feniks knjiga.
23. Slonje, R. (2011). *The Nature of Cyberbullying in Swedish Schools: Processes, Feelings of Remorse by Bullies, Impact on Victims and Age - and Gender Differences*. Doctoral thesis, Goldsmiths, University of London.
24. Slonje, R., Smith, P. K., Frisé, A. (2013). The nature of cyberbullying, and strategies for prevention. *Computers in Human Behavior*, 29 (1), 26-32.
25. Smith, A. (2008). *Teorija moralnih osećanja: velike knjige u oblasti filozofije*. Podgorica: Biblioteka Oikomonos.
26. Steffgen, G., König, A., Pfetsch, J. i Melzer, A. (2011). Are cyberbullies less empathic? Adolescents' cyberbullying behavior and empathic responsiveness.

- Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 14(11), 643–64.
27. Strabić, N., Tokić Milaković, A. (2016). Elektroničko nasilje među djecom i njegova usporedba s klasičnim oblicima vršnjačkog nasilja. *Kriminologija & socijalna integracija*, 24 (2), 166-183. Preuzeto s: <https://doi.org/10.31299/ksi.24.2.8>
 28. Školski portal. (20.11.2019). URL: <https://www.skolskiportal.hr/sadrzaj/skolstvo-u-medijima/u-danskoj-ucenike-od-sest-do-16-godina-poucavaju-empatiji/>
 29. Tukkidid. (2009). *Povijest Peloponeskog rata*. Zagreb: Matica Hrvatska.
 30. Vejmelka, L., Strabić, N. i Jazvo, M. (2017). Online aktivnosti i rizična ponašanja adolescenata u virtualnom okruženju. *Društvena istraživanja*, 26 (1), 59-78. Preuzeto s: <https://doi.org/10.5559/di.26.1.04> (15.4.2021)
 31. Zadarski.hr. (23.4.2021). URL: <https://zadarski.slobodnadalmacija.hr/zadar/kalelarga/dobili-smo-dva-snimka-napada-na-maloljetnika-stariji-i-za-glavu-veci-mladic-udara-ga-sakom-u-glavu-a-kad-djecak-krene-u-bijeg-za-njim-krece-hajka-1093390>
 32. Zagorac, I. (2020). The Power of Empathy in the Treatment of Vulnerable Subjects/ *Migration and Medicine 4/ Steger, Florian; Orzechowski, Marcin; Rubeis, Giovanni; Schochow, Maximilian (ur.)*. Freiburg; Munchen: Verlag Karl Alber, 126-139.
 33. Zagorac, I. (2020). Mogućnosti i granice odgoja za suosjećanje. *Jahr*, 11 (2), 467-479. Preuzeto s: <https://doi.org/10.21860/j.11.2.8>.
 34. Frans de Wall, Empathy in Primats and Other Mammals, u: Jean Decety, Empathy: From Bench to Bedside, MIT Press, 2011; str. 87.
 35. Winerman, L. (2005, October). The mind's mirror. *Monitor on Psychology*, 36(9). Preuzeto s: <http://www.apa.org/monitor/oct05/mirror> (5.5.2021.)
 36. Weng, Helen Y., Stodola, Diane E., Rogers, Gregory M., Fox, Andrew S., Caldwell, Jessica Z. K., Davidson, Richard J., Shackman, Alexander J., Olson, Matthew C. (2013) “Compassion Training Alters Altruism and Neural Responses to Suffering”, *Psychological Science*, 24(7), 2013, 1171-1180.

9. Sažetak

Autor: Karlo Karija

Naslov rada: Uloga suosjećanja u prevenciji vršnjačkoga nasilja na internetu – filozofijska analiza

Ubrzan razvoj digitalne tehnologije i njena sveopća prisutnost uzrokovalo je pojavu novog oblik vršnjačkog nasilja koji je u svijetu poznato kao *cyberbullying*. Elektroničko nasilje ili nasilje na internetu specifičan je fenomen koji se razlikuje od klasičnog vršnjačkog nasilja koje se odvija "licem u lice". Naime, elektroničko nasilje odvija se u virtualnom prostoru čime se generiraju novi problemi i izazovi s kojim se suočavaju učenici, roditelji i odgojno-obrazovni djelatnici. Jedan od tih problem svakako je izostanak suosjećanja za žrtve koje trpe zlostavljanje putem interneta. Cilj ovog znanstvenog rada je raspraviti o filozofskim i odgojnim aspektima suosjećanja kako bismo pridonijeli boljem razumijevanju i prevenciji elektroničkog nasilja među mladima.

Ključne riječi: vršnjačko zlostavljanje, elektroničko nasilje, suosjećanje, filozofija odgoja, prevencija nasilja

10. Summary

Author: Karlo Karija

Title: The Role of Compassion in the Prevention of Cyberbullying – a Philosophical Analysis

The rapid development of digital technology and its pervasive presence has caused the emergence of a new form of peer violence known worldwide as cyberbullying. Cyberbullying is a specific phenomenon that differs from bullying that takes place in schools or playgrounds. Namely, electronic violence takes place in a virtual space, which generates new problems and challenges that students, parents and educators have to face. Certainly, one of these is the lack of compassion for victims of cyberbullying. The aim of this scientific paper is to discuss the philosophical and educational aspects of compassion in order to contribute to a better understanding of cyberbullying and its prevention.

Key words: bullying, cyberbullying, compassion, philosophy of education, prevention of bullying

11. Životopis

Rođen u Zagrebu, odrastao i živim u malom mjestu Orešje u gradu Sveta Nedelja. Trenutno sam student druge godine diplomskog studija sociologije i filozofije (nastavničko usmjerenje). Pohađao Gimnaziju A.G. Matoš u Samoboru, a nakon završetka srednje škole upisujem Fakultet kemijskog inženjerstva i tehnologije. Nakon odslušanog prvog semestra ispisujem kemijski fakultet jer je moj interes za društvene i humanističke znanosti ipak bio jači. 2015. godine odlučno upisujem dvopredmetni studij sociologije i filozofije, a na prvoj godini preddiplomskog studija pohađam izborni seminar profesorice Ivane Zagorac (“Filozofija odgoja-seminar: Suosjećanje”) koji je u meni pobudio interes za filozofiju odgoja. Od tada redovno pohađam kolegije vezane uz sociologiju obrazovanja i filozofiju odgoja i svoju energiju usmjeravam u razvijanje odgojno-obrazovnih kompetencija. Također, 2018. godine sudjelujem u ljetnoj školi i konferenciji *The Human Brain and the Human Person* u Trogiru koju su organizirali Sveučilište u Oxfordu, Sveučilište u Cambridgeu, Sveučilište u Bochumu, Sveučilište u Varšavi i Sveučilište u Zagrebu.